

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990

Bloem, F.

Citation

Bloem, F. (2010, June 10). *Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

I Communisme en oppositie in de DDR en Tsjechoslowakije

De interne tegenstrijdigheden van het sovjetcommunisme

Denkend aan de communistische regimes van het Oostblok komen associaties als ‘star’ en ‘rigide’ snel naar boven. Weinig beelden beklijven zo sterk als dat van de zieke, oude mannen die het Kremlin bewoonden en in hun motoriek al even versteend waren als de talloze standbeelden van communistische helden die in de jaren negentig het veld moesten ruimen. Anders dan Marx had voorspeld, leek het in het sovjetblok niet de staat maar de samenleving die was afgestorven, gebukt als zij ging onder het verstikkende bewind van de diverse communistische partijen. ‘Stagnatie’ luidde in de jaren tachtig de meest gestelde diagnose en toen Michail Gorbatsjov een serieuze poging deed die te doorbreken, bleken de fundamenteën van de communistische regimes zo broos dat ze één voor één van ellende in elkaar zakten.

De indruk van een allesoverheersende immobiliteit is echter bedrieglijk. Zo is het goed mogelijk de geschiedenis van de Warschaupactstaten te beschrijven als een serie mislukte pogingen het aan de grond gelopen communistische project weer vlot te trekken. Daarbij werd de greep op de samenleving steeds wat versoepeld, om vervolgens onherroepelijk weer te worden verstevigd zodra bleek dat de toegenomen speelruimte zich tegen het regime zelf keerde. Of het nu de DDR in 1953, Hongarije in 1956 of Tsjechoslowakije in 1968 betrof, steeds bleken de communistische regimes niet zo stabiel als gedacht en was militair ingrijpen noodzakelijk om hen in het zadel te houden of al te radicale experimenten in de kiem te smoren. Dergelijke momenten van repressie werden onvermijdelijk gevolgd door periodes waarin de teugels werden gevierd, want hardnekkige problemen als de twijfelachtige arbeidsmoraal en welig tierende corruptie lieten zien dat ook communistische regimes niet goed kunnen functioneren zonder een zekere mate van actieve steun, of tenminste loyaliteit, van de kant van de bevolking. Zo is herhaaldelijk geprobeerd het communisme te revitaliseren door populaire steun te verwerven. De samenleving was dus niet slechts het willoze object van een almachtige communistische partij. Door passief, en heel soms actief, verzet konden concessies bij het regime worden afgedwongen. Achter de façade van zorgvuldig geregisseerde massamanifestaties die de eenheid van partij en volk moesten verbeelden, speelde zich een machtsspel af waarbij machthebbers en bevolking elkaar wederzijds aftastten.

Van alle wetenschappelijke benaderingen van het communisme is het de moderniseringstheorie die het meest oog heeft voor deze dynamiek. In deze optiek onderscheidt een moderne maatschappij zich door haar functionele differentiatie in diverse sferen als politiek, economie, wetenschap en cultuur, die allen hun eigen regels hebben en

zich relatief autonoom kunnen ontwikkelen.⁶² Kenmerkend voor communistische staten was dat de politiek, in haar streven de gehele maatschappij vorm te geven, de overige sferen in een wurggreep nam. Die werden door deze ‘geblokkeerde differentiëring’ beroofd van hun interne dynamiek en professionele autonomie.⁶³ Oorspronkelijk hadden communistische theoretici gedacht dat een dergelijke centrale organisatie van de samenleving veel effectiever zou zijn dan het bestuur in liberale democratieën met een markteconomie, waar zowel in de politiek als in de economie het principe van de energieverslindende concurrentie heerste. In de praktijk bleek echter dat de allesoverheersende positie van de communistische partij een zware wissel trok op het functioneren van de diverse maatschappelijke sferen, die het best bleken te gedijen bij enige zelfstandigheid. Doordat de communistische partij vrijwel naar believen op welk terrein dan ook kon interveniëren, werden creativiteit en het nemen van initiatief ontmoedigd. Zo ontstond een bestuurscultuur die op de lange termijn het regime zelf ondermijnde.⁶⁴ Wanneer communistische hervormers probeerden deze patstelling te doorbreken door meer zelfstandigheid toe te staan, merkten ze dat liberalisering er vroeg of laat toe leidde dat het machtsmonopolie van de communistische partij ter discussie werd gesteld. Het dilemma bleek onoplosbaar.

Ironisch genoeg waren de complexe, gedifferentieerde maatschappijen die zich zo moeilijk in een ‘politiek korset’ lieten persen, ten dele het product van de communistische regimes zelf.⁶⁵ Vooral in de overwegend agrarische gebieden boekte het communisme aanvankelijk succes met de opbouw van industrie en gestage economische groei. Deze modernisering stagneerde echter toen de communistische regimes niet in staat bleken over te schakelen van een extensieve naar een intensieve economie. De nadruk bleef liggen op grote industriecomplexen waar in het algemeen weinig efficiënt met grondstoffen werd omgesprongen, wat grote milieuvervuiling tot gevolg had.⁶⁶ Verder hield het stalinistische standaardrecept van zware industrie en collectivisering van de landbouw geen rekening met lokale omstandigheden, waardoor ze vooral in de hoogontwikkelde gebieden van Midden- en Oost-Europa meer kwaad dan goed deed.

Het sovjetcommunisme riep zeer uiteenlopende tegenkrachten op in de landen waar het aan de macht kwam. Beroepsgroepen met een sterk ontwikkelde professionele identiteit en sociale milieus als de kerk lieten zich moeilijk onder controle brengen. Zij waren geenszins brandhaarden van doelgerichte oppositie, maar vertoonden wel een soms aanzienlijke resistentie tegen de pogingen van de communistische partij de gehele samenleving tot in de

⁶² Jürgen Kocka, ‘Ein deutscher Sonderweg. Überlegungen zur Sozialgeschichte der DDR’ in: Idem, *Vereinigungskrise. Zur Krise der Gegenwart* (Göttingen 1995) 102-121, aldaar 116-118.

⁶³ Walter Süß, *Staatssicherheit am Ende. Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern* (Berlijn 1999) 34.

⁶⁴ Rainer M. Lepsius, ‘Die Institutionenordnung als Rahmenbedingung der Sozialgeschichte der DDR’ in: Hartmut Kaelble, Jürgen Kocka en Hartmut Zwahr, *Sozialgeschichte der DDR* (Stuttgart 1994) 17-30, aldaar 18-21.

⁶⁵ Konrad H. Jarausch, ‘Die gescheiterte Gegengesellschaft. Überlegungen zu einer Sozialgeschichte der DDR’ *Archiv für Sozialgeschichte* 39 (1999) 1-17, aldaar 17.

⁶⁶ Dieter Senghaas, *The European experience. A historical critique of development theory* (Leamington Spa en Dover, NH 1985) 193-197.

diepste poriën rood in te kleuren.⁶⁷ Verder leidden de structurele gebreken van communistische regimes tot het ontstaan van inofficiële netwerken als een zwarte markt en een alternatieve cultuur. Dergelijke fenomenen waren niet bewust tegen het regime gericht, ze hadden in zekere zin zelfs een stabiliserend effect, maar ze ondermijnden door hun bestaan wel de propaganda van het regime.⁶⁸ De meest directe weerstand bestond uit openlijke kritiek op het beleid van het regime of op het regime zelf. Dergelijke oppositie was zeer zeldzaam en kwam in het sovjetblok voor het eerst na de dood van Stalin op. Zij strekte zich uit van verzet tegen bepaalde maatregelen tot stromingen die de communistische regimes ten val wilden brengen, maar omvatte ook conflicten binnen de partij zelf, die behalve om macht ook om verschillende inzichten over de te volgen koers konden gaan.⁶⁹

Oppositie werd in het sovjetblok geen enkel formeel bestaansrecht toegekend. Deze rigide houding ten opzichte van afwijkende meningen had veel te maken met het zelfbeeld van de communistische partij, dat vooral door Lenin was gevormd. Onder zijn leiding hadden de in de illegaliteit opererende bolsjewieken zich ontwikkeld tot een straf gedisciplineerde organisatie, wars van ideologische vrijdenkerij. Onder de noemer ‘democratisch centralisme’ heerste er een sterk hiërarchische structuur, waarin besluiten van de partijtop zonder op- of aanmerkingen dienden te worden overgenomen door de lagere echelons. Regelmatige zuiveringen van het ledenbestand moesten ervoor zorgen dat de partijdiscipline niet verslapt. Via de Komintern werden deze principes ook bij de Europese zusterpartijen ingevoerd, waarbij onvoorwaardelijke trouw aan Moskou in ideologische en politieke zaken voorop stond.⁷⁰

Als overtuigd marxist geloofde Lenin in de klassenstrijd als motor van de geschiedenis, die onvermijdelijk zou uitmonden in de klassenloze maatschappij van het communisme. Anders dan vele West-Europese marxisten, die zich rond 1900 bezonnen op deelname aan parlementaire verkiezingen om zo de positie van de arbeidersklasse te versterken, hield Lenin vast aan een revolutionaire koers. Hij zag het als de taak van de communistische partij om, als revolutionaire voorhoede van het proletariaat, via een revolutie de macht te grijpen en vervolgens de maatschappij, via de tussenfase van het socialisme, naar het communisme te leiden.⁷¹ Met het slagen van de Russische Revolutie leek Lenin zijn gelijk te halen. Zijn interpretatie van het marxisme verkreeg in de communistische wereld een onaantastbare status en legde een dubbel theoretisch fundament onder de positie van de communistische partij: de partij bezat het monopolie op de exegetische van de marxistische, later

⁶⁷ De afbakening van ‘oppositie’ en ‘resistentie’ wordt besproken in: Kleßmann, ‘Opposition und Resistenz’, 459-462 en 476-479.

⁶⁸ Detlef Pollack, ‘Die konstitutive Widersprüchlichkeit der DDR. Oder: War die DDR-Gesellschaft homogen?’, *Geschichte und Gesellschaft* 24 (1997) 110-131, aldaar 114-117 en 121-124.

⁶⁹ Skilling, ‘Opposition in communist East Europe’, 89-94.

⁷⁰ George Schöpflin, *Politics in Eastern Europe 1945-1992* (Oxford en Cambridge, MA 1993) 47-51.

⁷¹ Ivan T. Berend, *Central and Eastern Europe, 1944-1993. Detour from the periphery to the periphery* (Cambridge 1996) 39-41.

marxistisch-leninistisch genoemde leer, en maakte op basis van diezelfde leer aanspraak op een onbeperkt machtsmonopolie.⁷²

Met het aan de macht komen van de communistische partij was officieel de fase van het socialisme bereikt. Daarin bestonden nog wel verschillende klassen, maar deze werkten onder leiding van de partij eendrachtig samen aan de opbouw van het communisme. Zo zou de partij, met behulp van de aan haar gelieerde massaorganisaties, en soms ook via ondergeschikte politieke partijen, het algemeen belang van de gehele samenleving belichamen. De logische consequentie van deze theoretische premissen was dat geïnstitutionaliseerde politiek, in de zin van georganiseerde politieke strijd waarin verschillende belangen kunnen worden gearticuleerd, overbodig was geworden. De sociale basis voor deze politieke strijd zou immers zijn verdwenen. Tegenspraak en protest konden daarom niet serieus worden genomen, maar werden, net als sociale misstanden als criminaliteit of alcoholmisbruik, tot afkeurenswaardige maar tijdelijke overblijfselen van het kapitalistische tijdperk bestempeld. Een andere beproefde tactiek bestond eruit tegenstanders af te schilderen als agenten van het imperialistische Westen, die uit waren op de val van het communisme. De blinde vlek voor kritiek zorgde ervoor dat het regime, eenmaal vast in het zadel, geen verschil meer kon zien tussen loyale critici en fundamentele anticommunisten. Door ze op één hoop te vegen, creëerde het regime ten dele zijn eigen vijanden.⁷³

Deze basishouding ten opzichte van oppositie bleef in de geschiedenis van de communistische regimes onveranderd, maar de felheid waarmee oppositionele bewegingen werden vervolgd, varieerde. In de loop der jaren veranderde de intensiteit en de methodes waarmee communistische regimes probeerden de samenleving naar hun hand te zetten. Daarmee veranderde ook de mate van repressie. Tot aan de dood van Stalin was het geloof in de communistische utopie zeer sterk en ging men bij de opbouw van het communisme letterlijk over lijken. In de Sovjet-Unie kwamen bij paranoïde klopjachten op vermeende vijanden miljoenen mensen om het leven of belandden in strafkampen. Ook in de communistische regimes van Midden- en Oost-Europa stond ideologische zuiverheid in de eerste jaren van het bewind hoog in het vaandel. Politieke tegenstanders werden massaal vervolgd en hoewel de terreur nergens zulke excessieve vormen aannam als in de Sovjet-Unie, vonden er wel showprocessen en partijzuiveringen plaats.⁷⁴

Met de dood van Stalin zette een langzaam maar gestaag proces van verandering in. Het revolutionaire elan ebde verder weg en er kwam meer aandacht voor de materiële behoeftes van de bevolking. Binnen de partij trad een nieuwe generatie functionarissen aan die niet meer behoorde tot de revolutionairen van het eerste uur. Zij was pragmatischer dan

⁷² Georg Brunner, 'Legitimacy doctrines and legitimation procedures in East European systems' in: Terence H. Rigby en Ferenc Féher ed., *Political legitimation in communist states* (Londen en Basingstoke 1982) 27-44, aldaar 28-32.

⁷³ Robert A. Dahl, 'Introduction' in: Idem ed., *Regimes and oppositions* (New Haven 1973) 1-25, aldaar 13. Schöpflin, *Politics in Eastern Europe*, 76-78.

⁷⁴ Hermann Weber, 'Einleitung. Bemerkungen zu den kommunistischen Säuberungen' in: Idem en Ulrich Mählert ed., *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936-1953* (Paderborn enz. 1998) 1-31, aldaar 14-29. Stéphane Courtois ed., *Zwartboek van het communisme: misdaden, terreur, onderdrukking* (Amsterdam 1998).

haar voorgangers en probeerde het bestuur effectiever te maken. Hoewel er nauwelijks institutionele hervormingen plaats vonden, veranderde de politieke cultuur ingrijpend doordat het regime voorspelbaarder werd. De willekeurig uitgeoefende terreur werd een zeldzaamheid en regels, wetten en procedures werden beter nageleefd.⁷⁵

Dit proces van destalinisatie, ingezet vanuit Moskou door Nikita Chroesjtsjov, was het startsein voor verschillende pogingen het sovjetcommunisme te hervormen. Binnen diverse communistische partijen van het Warschaupact ontstonden revisionistische stromingen die stelden dat de massamoorden onder Stalin excessen waren geweest die het communistische ideaal niet wezenlijk hadden aangetast. In de jaren zestig kwamen er in landen als Hongarije en Tsjechoslowakije hervormingsbewegingen op die een grotere stem aan de bevolking wilden geven, zonder de bestaande machtsverhoudingen fundamenteel te veranderen. Daartoe ontwikkelden de hervormers een wat soepelere interpretatie van het, in hun ogen, voorbarig afgekondigde dogma dat er in de landen van het sovjetblok geen sociale tegenstellingen meer zouden bestaan. Volgens hen waren er in deze historische fase, waarin het communisme nog in aanbouw was, nog wel tegengestelde belangen in de samenleving aanwezig en was het belangrijk dat die konden worden uitgesproken. Door deze ideologische revisie werd de speelruimte voor kritiek wat vergroot en kon er over bepaalde beleidsterreinen opener dan voorheen worden gediscussieerd.⁷⁶ Dergelijke hervormingen gingen het verst in Tsjechoslowakije, waar de communistische partij onder leiding van de begin 1968 aangetreden Alexander Dubček een grootscheepse democratisering van de samenleving aankondigde en de censuur vrijwel afschafte. Hoewel Dubček en de zijnen er vooralsnog voor terugschrokken om de leidende rol van de partij op te geven, leverde de belofte van een socialisme met een menselijk gezicht hen grote populariteit op. De sterk vergrote vrijheid van meningsuiting gaf echter ook ruimte aan critici, die vonden dat de hervormingen niet ver genoeg gingen en een volledige democratisering van het politieke systeem eisten. De meeste andere lidstaten van het Warschaupact, de Sovjet-Unie voorop, vonden deze Praagse Lente zo bedreigend dat ze in augustus 1968 Tsjechoslowakije binnenvielen en een hardhandig einde maakten aan de hervormingen.

Na de inval in Tsjechoslowakije raakten de democratisch getinte hervormingsbewegingen binnen de communistische partijen in de verdrukking. Nu de mobiliserende kracht van de communistische ideologie langzaam maar zeker was uitgewerkt, probeerden de regimes de bevolking aan zich te binden door, in ruil voor politieke volgzzaamheid, materiële welvaart in het vooruitzicht te stellen. Dit consumptiesocialisme had tot gevolg dat broodnodige investeringen in de vaak verouderde industrie werden opgeschort. Daarvoor werd een hoge tol betaald toen het economisch zwaar weer werd. Zeker na de oliecrisis van 1973 sloeg de economische malaise toe en moesten de communistische regimes zelfs hun toevlucht nemen tot westerse kredieten. Bovendien nam hun gezag onder de

⁷⁵ Andrew C. Janos, 'What was communism: a retrospective in comparative analysis', *Communist and Post-Communist Studies* 29 (1996) nr.1, 1-24, aldaar 11-13.

⁷⁶ Skilling, 'Opposition in communist East Europe', 102-103.

bevolking sterk af, nu ze er niet in geslaagd waren de door hen gewekte verwachtingen te vervullen.⁷⁷

De ondergang van de Praagse Lente had ook zijn weerslag op de oppositionele stromingen in het Oostblok, die gedurende de jaren zeventig van karakter veranderden en revisionistische concepten vervuilden voor een op het oog bescheiden pleidooi voor mensenrechten.⁷⁸ Deze ontwikkeling kreeg een krachtige impuls door de al genoemde Slotakte van Helsinki. Met het ondertekenen van de Slotakte committeerden de landen van het Oostblok zich aan individuele mensenrechten zoals vrijheid van meningsuiting en het recht van elke burger om zijn land te verlaten. Hoewel dergelijke rechten ook in het oprichtingsverdrag van de Verenigde Naties en in de grondwetten van de Warschaupactlanden werden gegarandeerd, greep de opkomende mensenrechtenbeweging juist de met veel publiciteit omgeven Slotakte aan om de regimes van het Oostblok middels petitie's en pamfletten te herinneren aan hun in Helsinki aangegane verplichtingen. Een voor de dissidenten gunstige bijkomstigheid was dat in Helsinki werd besloten eens in de zoveel tijd vervolgsconferenties te houden, waarop besproken zou worden hoe de gemaakte afspraken werden nageleefd. Zo bleek de Slotakte geen lege huls, maar was zij de aanzet tot een voortdurend proces van topontmoetingen en conferenties, die steeds de gelegenheid boden de aandacht te vestigen op de mensenrechtenschendingen in het Oostblok.

Dat 'Helsinki' een breekpunt werd lag ook aan de economische problemen van het Oostblok. Het sovjetblok was akkoord gegaan met de Slotakte omdat die, behalve erkenning van de politieke status quo in Europa, ook paragrafen over economische en technologische samenwerking bevatte. Het verwachtte eventuele kritiek op mensenrechtenschendingen af te kunnen doen als inmenging in binnenlandse aangelegenheden, maar dat bleek een misvatting.⁷⁹ Aangespoord door dissidenten en westerse mensenrechtengroepen begonnen westerse politici, de in 1977 aangetreden Amerikaanse president Jimmy Carter voorop, in hun contacten met de communistische landen consequent mensenrechtenschendingen aan te kaarten en zorgden er zo voor dat 'Helsinki' synoniem werd met mensenrechten.⁸⁰ De mensenrechtengroepen maakten daar handig gebruik van. In machtspolitieke termen vormden zij weliswaar geen serieuze bedreiging, maar zij bleken zeer bedreven in het bespelen van de westerse media en merkten al snel dat internationale bekendheid enige bescherming tegen represailles kon bieden. De communistische regimes kwamen zo in een lastig parket terecht; mede door hun economische problemen hadden ze belang bij goede relaties met het Westen en daarom moest al te openlijke repressie van prominente dissidenten zo veel mogelijk worden voorkomen. Liet men de dissidenten echter ongemoeid, dan leidde dat tot verder binnenlands gezichtsverlies. Deze patstelling zou tot de ineenstorting van het sovjetcommunisme voortduren.

⁷⁷ Rudolf L. Tökes, 'Human rights and political change in Eastern Europe' in: Idem ed., *Opposition in Eastern Europe* (Oxford 1979) 1-25, aldaar 15-16.

⁷⁸ Walter D. Connor, 'Opposition and dissent in Eastern Europe' in: George Schöpflin ed., *The Soviet Union and Eastern Europe: a handbook* (Londen 1986) 378-385, aldaar 378-379.

⁷⁹ Timothy Garton Ash, *In Europe's name: Germany and the divided continent* (Londen 1993) 259-261.

⁸⁰ Thomas, *The Helsinki effect*, 121-156.

‘Tsjechisch’ en ‘Duits’ communisme

Er bestaat een uitvoerig debat over de oorzaken van het repressieve karakter van het sovjetcommunisme.⁸¹ Liggen die besloten in de marxistische ideologie zelf, of in bepaalde autoritaire Russische tradities die de oorspronkelijk democratische elementen hebben ondergesneeuwd? Het antwoord wordt steeds vaker gezocht in de interactie van nationale factoren en marxistische doctrines.⁸² Hetzelfde geldt voor het vraagstuk van de naoorlogse sovjetisering van Midden- en Oost-Europa. Benadrukten oudere studies vooral de uniformiteit van de uit Moskou gedicteerde voorschriften, recent onderzoek laat zien dat de resultaten toch zeer divers waren en alleen verklaard kunnen worden door nationale bijzonderheden in de analyse te betrekken.⁸³

Bij de vergelijkende bestudering van oppositie geldt evenzeer dat rekening moet worden gehouden met de specifieke kenmerken van de betrokken regimes, in dit geval de DDR en Tsjechoslowakije. De vorm die dissidente bewegingen aannamen en de weerklank die zij kregen, waren onlosmakelijk verbonden met de politieke en sociale context waarin zij opereerden. Daarom moet worden gekeken naar de wijze waarop het regime aan de macht kwam, naar zijn wijze van machtsuitoefening en de reacties daarop, maar ook naar de mate waarin het communisme zich liet verenigen met nationale tradities. De wijze waarop oppositionele bewegingen hun legitimiteit trachtten te onderbouwen, kan niet los worden gezien van de maatschappelijke positie van de communistische partij zelf, inclusief haar zwakke plekken.

Machtsovername

Vergelijkt men de steun die de communistische machtsovernames van de Oost-Duitse en Tsjechoslowaakse bevolking kreeg, dan springen vooral de verschillen in het oog. In Tsjechoslowakije grepen de communisten een regeringscrisis in februari 1948 aan om de alleenheerschappij naar zich toe te trekken. In tegenstelling tot vroeger wordt deze machtsgreep niet meer uitsluitend gezien als een vanuit Moskou geregisseerde putsch, maar ook als het sluitstuk van nationale ontwikkelingen die al direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog hadden ingezet.⁸⁴ Het zogeheten Košice-programma, dat in april 1945 door de gezamenlijke politieke partijen was aangenomen, voorzag in een flinke inperking van de

⁸¹ Vladimir Tismaneanu, ‘Lenin’s century: Bolshevism, Marxism, and the Russian tradition’ *Partisan Review* 69 (2002) 408-414.

⁸² Robert V. Daniels, ‘The Soviet-Union in Post-Soviet perspective’, *Journal of Modern History* 74 (2002) 381-391.

⁸³ John Connelly, *Captive university: The sovietization of East German, Czech, and Polish higher education, 1945-1956* (Chapel Hill en Londen 2000) 1-3. Behrends, *Die erfundene Freundschaft*. De uniformiteit wordt meer benadrukt in: Joseph Rothschild, *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II* (New York en Oxford 1989). Schöpflin, *Politics in Eastern Europe*.

⁸⁴ Bradley Abrams, ‘Who lost Czechoslovakia?: Reconsidering the communist takeover 50 years later’, *Intermarium* 3 (1999) nr. 3 [<http://www.columbia.edu/cu/ece/research/intermarium/vol3no3/abrams.pdf>, geraadpleegd op 27 mei 2001]. Peter Heumos, ‘Die grosse Camouflage? Überlegungen zu Interpretationsmustern der kommunistischen Machtübernahme in der Tschechoslowakei im Februar 1948’ in: Eva Schmidt-Hartmann ed., *Kommunismus und Osteuropa: Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel* (München 1994) 221-241.

parlementaire democratie die de Eerste Republiek nog had gekenmerkt. De communisten speelden daarbij een vooraanstaande rol. De regering werd voortaan gevormd door het Nationale Front, waarin alle zes nog toegestane politieke partijen vertegenwoordigd waren. Het parlement kreeg een rol op de achtergrond en oppositie bestond in feite niet meer. Verder werden elementen van een planeconomie ingevoerd, die onder andere tot nationalisatie van grote delen van de industrie leidde. Tsjechoslowakije leek een eigen weg naar een semi-socialistische staatsvorm te zijn ingeslagen, en dat deze koers op de steun van een aanzienlijk deel van de bevolking kon rekenen, bleek wel uit de klinkende verkiezingsoverwinning van de Tsjechoslowaakse communistische partij in 1946. Met 37.9% van de in totaal uitgebrachte stemmen werd de KSČ veruit de grootste partij en in Tsjechië behaalde ze zelfs net iets meer dan 40%. Nergens anders wisten de communisten in vrije verkiezingen zo'n hoog resultaat te halen.⁸⁵

Het DDR-regime daarentegen leunde van begin af aan sterk op de Sovjet-Unie. Nog voor het einde van de oorlog werd de rondom Walter Ulbricht samengestelde nieuwe leiding van de Duitse communisten letterlijk vanuit Moskou ingevlogen. Wolfgang Leonhard, één van de leden van deze befaamde *Gruppe Ulbricht*, heeft in detail beschreven hoe deze in de Sovjet-Unie geschoolde functionarissen het lokale kader van de communistische partij, dat in de oorlogsjaren noodgedwongen relatief autonoom had geopereerd, verdrongen. Tegelijkertijd zorgden ze ervoor dat cruciale bestuursposten in de door sovjettroepen bezette zone van Duitsland in handen van communisten kwamen.⁸⁶ Toen de geallieerden geen overeenstemming hadden kunnen bereiken over een nieuwe staatkundige vorm voor geheel Duitsland, begon de Sovjet-Unie in haar zone een satellietstaat op te bouwen, wat in 1949 tot de oprichting van de DDR leidde. Aanvankelijk hadden de Duitse communisten, die vanaf 1946 met de sociaal-democraten waren verenigd in de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED), nog geprobeerd via electorale weg aan de macht te komen. Na enkele tegenvallende verkiezingsuitslagen zagen zij in dat dit een heilloze weg was. Met behulp van de Sovjets werden de concurrerende partijen daarom stapje voor stapje uitgeschakeld. Zo kwam een regime aan de macht dat bij zijn ontstaan verre van populair was.⁸⁷

Machtsuitoefening

Zeker wat de periode na 1968 betreft, vormden de DDR en Tsjechoslowakije in bepaalde opzichten een apart stel in het Oostblok. Politicologen plaatsen ze wel vaker in één groep wanneer zij qua factoren als regimetype, economische ontwikkeling en oppositie worden afgezet tegen de andere communistische landen van Midden- en Oost-Europa.⁸⁸ Beide landen

⁸⁵ H. Gordon Skilling, 'Stalinism and Czechoslovak political culture' in: Robert C. Tucker ed., *Stalinism. Essays in historical interpretation* (New Brunswick en Londen 1999) 257-280, aldaar 264-266.

⁸⁶ Wolfgang Leonhard, *Die Revolution entläßt ihre Kinder* (Berlijn (West) 1961) 275-334.

⁸⁷ Willem Melching, *Van het socialisme de dingen die voorbijgaan. Een geschiedenis van de DDR* (Amsterdam 2004) 33-46.

⁸⁸ Claus Offe, *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten* (Frankfurt am Main en New York 1994) 241-246. Süß, *Staatsicherheit am Ende*, 20-27. Wielgohs en Pollack, 'Comparative perspectives on dissent and opposition', 249-250.

waren al voor de communistische machtsovername in hoge mate geïndustrialiseerd en hadden weinig baat bij de voorgeschreven oriëntatie op zware industrie. In de naoorlogse periode moest vooral de DDR door een moeizame fase van wederopbouw en ook daarna kregen de buurlanden herhaaldelijk met economische tegenslag te kampen. In vergelijking met de andere Warschaupactlanden presteerden ze echter goed. Vanaf de jaren zeventig, toen beide regimes met investeringen in consumptieproducten probeerden hun populariteit te verhogen, wisten ze een welvaartsniveau te bereiken dat naar Oostblokmaatstaven hoog was.

Mede dankzij de relatief goede economische prestaties konden beide regimes zich een hoge graad van ideologische orthodoxie veroorloven. In de DDR wist Walter Ulbricht, de onbetwiste leider van het eerste uur en een grootmeester in politieke intriges, diverse destalinisatiegolven te overleven. Pas in 1971 moest hij het veld ruimen voor zijn kroonprins Erich Honecker, die aanvankelijk werd gezien als een hervormer. Onder zijn bewind vond er een toenadering tot West-Duitsland plaats en werden er ook verwachtingen van binnenlandse liberalisering gewekt. Honecker kwam er echter al snel achter dat de toegenomen speelruimte werd benut door kritische schrijvers en kunstenaars die zich tegen het regime richtten. Toen hij deze neigingen de kop wilde indrukken, merkte hij dat de aangehaalde internationale contacten de DDR weliswaar prestige hadden opgeleverd, maar ook haar handelingsvrijheid hadden beperkt. Harde maatregelen tegen critici verstoorden immers de betrekkingen met het Westen. Daardoor veranderde de repressie van karakter: in plaats van lange gevangenisstraffen nam het regime haar toevlucht tot subtielere methoden van terreur, wat onder andere leidde tot een explosieve groei van het *Ministerium für Staatssicherheit* (MfS), de Oost-Duitse geheime dienst die beter bekend stond onder de afkorting Stasi.⁸⁹

In Tsjechoslowakije zat het stalinistische regime lange tijd stevig in het zadel. De dood van KSC-leider Klement Gottwald, kort na Stalins overlijden, leidde niet tot een echte destalinisatie. Anders dan in Polen of Hongarije leefden er in Tsjechoslowakije geen diepgewortelde anti-Russische gevoelens die de drijvende kracht achter hervormingen hadden kunnen zijn. Verder waren er, mede door de draconische zuiveringen uit de voorafgaande jaren, nauwelijks nog alternatieve stromingen in de partij zelf. Daarbij had de partijleiding zich, net als in de DDR, zo nauw met het stalinisme verbonden dat zij zich geen koerswijziging kon veroorloven zonder haar eigen positie in gevaar te brengen.⁹⁰

Tijdens de Praagse Lente leken hervormers de overhand te krijgen in de KSC, maar na de inval konden zij hun biezen pakken. De macht kwam in handen van een gezelschap dat bestond uit opportunisten en overtuigde, aan Moskou loyale stalinisten. De laatsten zorgden

⁸⁹ Christoph Kleßmann, 'Die Opposition in der DDR vom Beginn der Ära Honecker bis zur polnischen Revolution 1980/81' in: Deutscher Bundestag ed., *Materialien der Enquete-Kommission 'Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland' VII/2 Möglichkeiten und Formen abweichenden und widerständigen Verhaltens und oppositionellen Handelns, die friedliche Revolution im Herbst 1989, die Wiedervereinigung Deutschlands und Fortwirken von Strukturen und Mechanismen der Diktatur* (Frankfurt am Main 1995) 1080-1109, aldaar 1185-1187. Zie ook: Bernd Eisenfeld, 'Reaktionen der DDR-Staatssicherheit auf Korb III des KSZE-Prozesses', *Deutschland Archiv* 38 (2005) 1000-1008, aldaar 1007-1008.

⁹⁰ Wolchik, 'Czechoslovakia', 133-134. Muriel Blaive wijst ook op ontbrekende roep om hervormingen uit samenleving, die door de relatief gunstige economische situatie te verklaren zou zijn. Muriel Blaive, *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956* (Praag 2001).

ervoor dat een pragmatische koers, zoals János Kádár na 1956 in Hongarije was gaan voeren, niet tot de mogelijkheden behoorde. In het Tsjecho-Slowakije van de normalisatie, zoals de periode na de Praagse Lente bekend kwam te staan, waren verdere politieke experimenten uit den boze en werden voormalige hervormers consequent buiten alle partijpolitieke en publieke functies van belang gehouden. Met flinke investeringen in consumptiegoederen werd, niet zonder succes, geprobeerd de bevolking te paaien. Echt populair zou het regime van de nieuwe secretaris-generaal Gustáv Husák nooit worden, maar openlijke protesten kwamen slechts sporadisch voor.⁹¹

Communisme en nationale identiteit

Nationale legitimiteit was een heikel punt voor de communistische regimes die na de Tweede Wereldoorlog in Europa aan de macht kwamen. Theoretisch gezien stonden communisme en nationalisme op gespannen voet, maar in de praktijk vormden ze regelmatig een succesvolle combinatie. Zelfs de aartsvaders van het communisme, Marx en Engels, waren op dit punt niet helemaal recht in de leer. Als theoretici verkondigden zij het primaat van de klassenstrijd en beschouwden ze nationalisme als een instrument waarmee de bourgeoisie het proletariaat eronder hield. Ze waren echter ook politieke activisten en in die hoedanigheid hadden zij er, de principes van de dialectiek indachtig, geen moeite mee om nationale bewegingen te ondersteunen wanneer die, ‘objectief’ gezien, een progressieve betekenis zouden hebben, zoals naar hun mening het geval was bij de Poolse negentiende-eeuwse bevrijdingsbeweging.⁹²

Latere communistische voormannen legden eenzelfde flexibiliteit aan de dag. Zo speelden de sovjetleiders graag de nationale kaart wanneer dat zo uitkwam. Lenin nam al snel na de Russische Revolutie, toen de prille sovjetstaat in een bloedige burgeroorlog moest zien te overleven, zijn toevlucht tot nationalistische retoriek. Ook Stalin appelleerde bewust aan nationale sentimenten, bijvoorbeeld wanneer hij van de Russische voortrekkersrol bij de opbouw van het communisme sprak, maar ook toen hij tal van volken in de multi-etnische Sovjet-Unie nationale rechten toezegde.⁹³ Naar buiten toe werd vaak een omgekeerde tactiek gehanteerd. De abstracte, universele kanten van de communistische ideologie vormden een bruikbare dekmantel voor de nationale belangen van de Sovjet-Unie. Met name in de relatie met andere communistische partijen had de Sovjet-Unie er een handje van haar eigen belangen in ideologische termen te presenteren. Via organisaties als de Komintern werd een strakke regie gevoerd over de andere partijen, die zich naar Moskou inzichten moesten organiseren en elke ideologische wending klakkeloos dienden te volgen. Dankzij de succesvolle revolutie genoot de Sovjet-Unie een onaantastbare positie binnen de

⁹¹ Hans Renner, *Tsjecho-Slowakije na 1945. Van Beneš tot Jakeš* (Amsterdam 1988) 122-129.

⁹² Walker Connor, *The national question in Marxist-Leninist theory and strategy* (Princeton 1984) 5-20.

⁹³ Roman Szporluk, *Communism and nationalism. Karl Marx versus Friedrich List* (New York 1988) 229-233. Martin Mevius, *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941-1953* (Oxford 2005) 6-22. Terry Martin, *The affirmative action empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (New York 2001) 1-28.

communistische wereld, en ook daarbuiten steeg haar aanzien door haar bijdrage aan de overwinning op nazi-Duitsland.

Al het prestige van de Sovjet-Unie ten spijt, zowel in wat later de DDR zou gaan heten als in het naoorlogse Tsjechoslowakije was de onfeilbaarheid van Moskou aanvankelijk niet onomstreden. In tegenstelling tot de meeste andere nieuwbakken sovjetsatellietstaten in Midden- en Oost-Europa, kenden beide landen een sterke arbeidersbeweging met een lange traditie en bijbehorend zelfbewustzijn. In beide landen bestonden overtuigde communisten, voor wie loyaliteit aan de Sovjet-Unie vanzelfsprekend was, maar die toch meenden dat de opbouw van het communisme in geïndustrialiseerde gebieden om andere methodes vroeg dan waren toegepast in het overwegend agrarische Rusland. Het was hen niet ontgaan dat bepaalde ontwikkelingen in de Sovjet-Unie, zoals de collectivisering van de landbouw, buitensporig veel mensenlevens hadden geëist. Het klonk hen dan ook als muziek in de oren toen, midden in de Tweede Wereldoorlog, Stalin liet weten dat de Russische weg geenszins verplichte kost voor elk land was. Integendeel, de lokale communistische partijen moesten juist meer rekening gaan houden met nationale bijzonderheden. Deze koerswijziging, bedoeld om toenadering te zoeken tot het niet-communistische verzet in de door nazi-Duitsland bezette gebieden, werd kracht bijgezet door de opheffing van de Komintern, de organisatie die als geen andere symbool was voor de expansionistische aspiraties van het sovjetcommunisme.⁹⁴

De officiële positie van nationale wegen naar socialisme zou ook na de oorlog nog enige tijd worden gehandhaafd, maar sneuvelde met het verscherpen van de Koude Oorlog. Stalin was niet langer bereid in Midden- en Oost-Europa genoeg te nemen met coalitieregeringen waarin de communisten vertegenwoordigd waren, maar instrueerde de lokale communistische partijen aan te sturen op machtsovername. Ook de greep op de communistische zusterpartijen werd weer verstevigd, getuige de oprichting in september 1947 van de Kominform, de opvolger van de Komintern.⁹⁵ Deze ontwikkeling werd nog versterkt door het hoog oplopende conflict met Tito's Joegoslavië, dat weigerde zich neer te leggen bij de suprematie van de Sovjet-Unie en voortaan zijn eigen weg zou gaan. Daarop besloot Stalin het principe van 'proletarisch internationalisme' weer sterker te gaan benadrukken en eigende zich het recht toe naar believen te interveniëren in de satellietstaten, die slechts beperkte soevereiniteit genoten.⁹⁶ Meer dan ooit tevoren werd de Sovjet-Unie het voorbeeld waar alles aan moest worden afgemeten.

In Oost-Duitsland werd de idee van een speciale Duitse weg naar het socialisme de kop ingedrukt voordat de DDR goed en wel van start ging. De voornaamste pleitbezorger, SED-politbureaulid Anton Ackermann, werd al in september 1948 gedwongen openlijk zijn

⁹⁴ Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet insecurity: the Stalin years* (Oxford enz. 1996) 17-18.

⁹⁵ Vojtech Mastny, 'Europe in US-USSR relations: a topical legacy' in: Maarten Brands, Niek van Sas en Bart Tromp ed., *De veiligheid van Europa. Aspecten van de ontwikkeling van het Europese statensysteem* (Rijswijk 1991) 257-277, aldaar 262-266.

⁹⁶ Hannes Adomeit, *Imperial overstretch: Germany in Soviet policy from Stalin to Gorbachev* (Baden-Baden 1998) 71-72.

standpunten te herzien.⁹⁷ Vanaf dat moment werd het motto ‘Von der Sowjetunion lernen, heißt siegen lernen’ bepalend voor de SED-top. Het regime ontleende zijn legitimiteit niet aan een nationale variant van het socialisme, al vond in de jaren tachtig een herwaardering van de Duitse geschiedenis plaats, maar leunde sterk op het als staatsideologie fungerende antifascisme. Door het nazisme als een variant van het kapitalisme op te vatten, kon de DDR zich presenteren als het Duitsland dat, door de invoering van het socialisme, de consequentste lessen uit het verleden had getrokken. Met de opbouw van het socialisme zou de SED het werk van het communistische verzet, waarvan de omvang en betekenis stelselmatig werden overdreven, voltooiën en recht doen aan de miljoenen doden die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren gevallen.⁹⁸

In Tsjechoslowakije zou de idee van een eigen, nationale weg naar het socialisme veel invloedrijker zijn. De in 1921 opgerichte KSČ was stevig geworteld in het Tsjechische politieke leven. Voortgekomen uit een richtingstrijd in de traditioneel sterke Boheemse sociaal-democratie, telde ze in de jaren twintig rond de honderdduizend leden en werd na de verkiezingen van 1925 met 13.2% van de stemmen de grootste oppositiepartij.⁹⁹ Vanaf 1929 werd de KSČ een echte bolsjewistische partij en verloor ze flink aan populariteit, maar na de oorlog kon ze zich door haar banden met de Sovjet-Unie, de bedwinger van het nationaal-socialisme, juist als een geloofwaardige behartiger van nationale belangen opwerpen. Dat ze zich een fanatiek voorstander van de verdrijving van de Duitse minderheid betoonde, versterkte haar nationalistische profiel alleen maar. De KSČ kon daarom het Košice-programma, waar ze veel invloed op had gehad, aan de man brengen als de eerste stap op een speciale Tsjechoslowaakse weg naar het socialisme.¹⁰⁰ Herhaaldelijk verklaarde ze dat ook in de toekomst rekening zou worden gehouden met de bijzondere omstandigheden van Tsjechoslowakije.¹⁰¹ Zij probeerde zich zelfs te identificeren met bepaalde voormannen van de Tsjechische nationale beweging uit de negentiende eeuw en presenteerde zichzelf nadrukkelijk als erfgenaam van de ‘progressieve’ tradities van het Tsjechische en Slowaakse volk.¹⁰² KSČ-leider Gottwald werd in deze tijd ook door sommige westerse commentatoren in de eerste plaats als Tsjech, en dan pas als communist gezien.¹⁰³

⁹⁷ Peter Grieder, *The East German leadership 1946-1973. Conflict and crisis* (Manchester en New York 1999) 9-17.

⁹⁸ Jürgen Danyel, ‘Die Opfer- und Verfolgungsperspektive als Gründungskonsens? Zum Umgang mit der Widerstandstradition und der Schuldfrage in der DDR’ in: Idem ed., *Die geteilte Vergangenheit. Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten* (Berlijn 1995) 31-46, aldaar 36-38. Joppke, *East German Dissidents*, 30-33.

⁹⁹ Petr Fiala e.a., *Komunismus v České Republice. Vývojové, systemové a ideové aspekty působení KSČ a dalších komunistických organizací v české politice* (Brno 1999) 11-31.

¹⁰⁰ Martin Schulze Wessel, ‘Vom Tabu zum Mythos? Der ‘spezifische Weg zum Sozialismus’ in der Tschechoslowakei’ in: Eva Schmidt-Hartmann ed., *Kommunismus und Osteuropa: Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel* (München 1994) 243-255, aldaar 245-246.

¹⁰¹ Radomír Luža, ‘Czechoslovakia between democracy and communism, 1945-1948’ in: Victor S. Mamatey en Radomír Luža ed., *A history of the Czechoslovak Republic 1918-1948* (Princeton 1973) 387-415, aldaar 405.

¹⁰² Blaive, *Promarněná příležitost*, 267-269.

¹⁰³ Hugh Seton-Watson, ‘Czechoslovakia in 1947’ in: Idem, *Nationalism and Communism. Essays 1946-1963* (Londen 1964) 119-127, aldaar 121.

Eenmaal aan de macht bekende de KSČ zich onder druk van Moskou alsnog tot sovjetisering, waarbij het hele politieke en openbare leven een stalinistische transformatie onderging. De speciale Tsjechoslowaakse weg naar het socialisme leek dood te lopen, maar was als denkfiguur nooit ver weg en zou verschillende renaissances beleven. Hoe die weg eruit zou moeten zien, bleef omstreken. Recente studies laten zien dat juist de stalinistische communisten, alle lofuitingen aan het adres van de Sovjet-Unie ten spijt, zich ook na de machtsovername veel moeite hebben getroost om met verwijzingen naar symbolen en tradities uit de Tsjechische geschiedenis hun heerschappij een nationaal gezicht te geven.¹⁰⁴ In de beruchte showprocessen werd zelfs afgerekend met de internationaal georiënteerde fractie van de KSČ en ook avantgardistische intellectuelen, lange tijd belangrijke sympathisanten van de communisten, werden bruusk aan de kant geschoven. In de jaren zestig sloeg de slinger weer de andere kant uit, toen jonge communisten, die vaak zelf enthousiast hadden meegelopen de alleenheerschappij van de KSČ op te bouwen, kritische vragen begonnen te stellen. Deze hervormers zetten zich aan een herwaardering van de Tweede Republiek, de korte naoorlogse periode die nu als een tijd van een nationaal en democratisch socialisme gold.¹⁰⁵ De belofte van toen ging met de Praagse Lente alsnog in vervulling, aldus de zogenaamde ‘theorie van de omweg’. Volgens deze interpretatie van de recente geschiedenis had de socialistische beweging in Tsjechoslowakije altijd een sterk democratisch karakter gehad, maar was dat vanaf 1948 door de sovjetinvloeden hardhandig onderdrukt, om uiteindelijk in 1968, zo leek het, toch nog te zegevieren.¹⁰⁶

Na de onderdrukking van de Praagse Lente leefde de speciale Tsjechoslowaakse weg naar het socialisme voort bij de communisten die na de invasie buitenspel waren gezet. Met de installatie van partijleiders die algemeen werden gezien als marionetten van Moskou was het mogelijk geworden oppositie tegen het regime te formuleren in nationale termen. Tot dan toe was dat alleen gebeurd door enkele geëmigreerde intellectuelen, voor wie de Eerste Republiek het voornaamste ijkpunt was gebleven. Nu waren het ook weggezuiverde communisten die de partijtop ervan betichtten landverraad te hebben gepleegd. Door zich voor het karretje van de Sovjets te hebben laten spannen, hadden zij een unieke kans op een breed gedragen socialisme verkwaanseld. Hoewel in de jaren zeventig en tachtig veel uit de partij gezette communisten van hun geloof zouden vallen, bleef een omvangrijke groep ’68-ers de idee van een speciale Tsjechoslowaakse weg naar het socialisme koesteren. In 1989 zou zij weer van zich doen spreken.

¹⁰⁴ Carlos Reijnen, *Op de drempel van Europa. De Tsjechen en Europa in de twintigste eeuw* (Kampen 2005) 235-242. Derek Sayer, *The coasts of Bohemia* (Princeton 1998) 270-282. Zie ook: Walter A. Kemp, *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: a basic contradiction?* (Basingstoke en New York 1999).

¹⁰⁵ Jan Křen, ‘Die Tradition der tschechischen Demokratie’ in: Manfred Hildermeier, Jürgen Kocka en Christoph Conrad ed., *Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West: Begriff, Geschichte, Chancen* (Frankfurt am Main 2000) 179-202, aldaar 196.

¹⁰⁶ Jacques Rupnik, ‘The roots of Czech stalinism’ in: Raphael Samuel ed., *Culture, ideology and politics. Essays for Eric Hobsbawm* (Londen enz. 1982) 302-320, aldaar 306-308.

Oppositie aan het eind van de jaren zeventig

Twee documenten, slechts enkele maanden na elkaar gepubliceerd, markeerden het begin van een nieuwe fase in de geschiedenis van de Oost-Duitse en Tsjechische oppositie. De op 1 januari 1977 gedateerde oprichtingsverklaring van *Charta 77* kondigde de vorming van een burgerinitiatief aan, dat de gebrekkige naleving van de mensenrechten in Tsjechoslowakije nauwgezet zou gaan volgen. De verklaring was door 242 mensen ondertekend, waaronder bekende personen als de schrijvers Václav Havel en Pavel Kohout, de filosoof Jan Patočka, maar ook voormalige politici als Jiří Hájek en Zdeněk Mlynář, die hoge posten hadden bekleed tijdens de Praagse Lente. *Charta 77* was het resultaat van intensieve beraadslagingen onder enkele dissidenten, die het protest tegen het communistische regime een institutionele basis wilden geven. Ze wilden het niet langer laten bij open brieven en petitie's, waarvan het effect vaak maar van korte duur was. Tijdens meerdere vergaderingen in december 1976 werd besproken wat voor vorm zo'n nieuw initiatief zou kunnen krijgen. Eén van de opties die aan de orde kwam, was de oprichting van een comité ter ondersteuning van Wolf Biermann, de Oost-Duitse zanger die kort tevoren door de DDR-autoriteiten van zijn staatsburgerschap was beroofd terwijl hij in West-Duitsland op tournee was.¹⁰⁷ Het idee werd al snel verworpen, maar het toont de verwantschap die op dat moment met Biermann werd gevoeld. Het was ten gunste van diezelfde Biermann dat enkele prominente Oost-Duitse schrijvers op 17 november 1976 een open brief aan de DDR-regering richtten. Daarin drongen de schrijvers, onder wie Christa Wolf, Stephan Hermlin en Stefan Heym, erop aan de beslissing aangaande Biermann nog eens te overdenken.

Beide documenten hadden veel gemeen. Ze waren opgesteld door mensen van naam en veroorzaakten een stortvloed aan publiciteit nadat ze, bij gebrek aan publicatiemogelijkheden in eigen land, in de westerse pers waren verschenen. Zowel in de DDR als in Tsjechoslowakije lanceerde het regime een grootschalige propagandacampagne tegen de auteurs en werd de bevolking onder druk gezet om protestresoluties te ondertekenen, zonder dat ze de kans kreeg de gewraakte teksten te lezen. Beide documenten hadden onaangename gevolgen voor de ondertekenaars en beide zouden een grote, maar verschillende symbolische betekenis krijgen in de geschiedenis van de oppositie. *Charta 77* was een levensteken, een bewijs dat ook in het Tsjechoslowakije van na de Praagse Lente niet alle tegengeluiden waren verstomd. Bovendien liet *Charta 77* zien dat de verschillende fracties binnen de oppositie hun onderlinge meningsverschillen konden overbruggen. Daarmee gaf ze een nieuw elan aan de oppositiebeweging. De betekenis van de protestbrief tegen de uitwijzing van Biermann is dubbelzinniger. Dat veelvuldig gelauwerde schrijvers, waarvan de meeste ook nog eens partijleden waren, zich openlijk tegen een besluit van het DDR-bewind keerden, was iets ongekennds in de geschiedenis van het land. Maar het resultaat van dit protest lijkt op het eerste gezicht bijzonder mager: Biermann mocht niet naar de DDR terugkeren en de schrijvers kregen sancties opgelegd. In die zin was er sprake van een nederlaag, maar de betekenis van de Biermann-affaire omvat meer dan dat. Ze staat, in tegenstelling tot *Charta*

¹⁰⁷ Pavel Kosatík, *Fenomén Kohout* (Praag en Litomyšl 2001) 321.

77, niet zozeer voor een begin, maar voor een einde; het einde aan de hoop dat er in de DDR hervormingen zouden komen. Het besef dat er voorlopig weinig van de SED te verwachten viel, was een belangrijke voorwaarde voor de opkomst van de politiek alternatieve groepen eind jaren zeventig. Activisme van onderop kreeg nu de overhand. Zo gezien had de SED een Pyrrusoverwinning behaald: één van haar felste critici zat voorgoed in het buitenland, maar daarmee waren tevens de kiemen van nieuwe oppositiebewegingen gelegd.

Charta 77 en de open brief naar aanleiding van de uitwijzing van Biermann hadden dus enkele kenmerken gemeen, maar zij werpen ook licht op de verschillen tussen de oppositiebewegingen in de DDR en Tsjechoslowakije. *Charta 77* was niet bedoeld als een eenmalige actie. Het moest een permanent initiatief worden dat de schending van de mensenrechten aan de kaak stelde. De oprichtingsverklaring van *Charta 77* was dan ook geen losse flodder, maar het eerste in een serie van uiteindelijk enkele honderden documenten, waarin uiteenlopende zaken als de toestand van onderwijs, milieu en cultuur in communistisch Tsjechoslowakije werden besproken. De twaalf Oost-Duitse schrijvers hadden niets vergelijkbaars in gedachte. Het ging hen in eerste instantie juist wèl om een eenmalige actie. Ze keerden zich tegen een maatregel waarvan ze terecht vermoedden dat die vooral het aanzien van het DDR schade zou toebrengen. Normaal gesproken probeerden ze alleen achter de schermen invloed uit te oefenen, maar voor deze keer kozen ze de weg van de openbaarheid. Hun samenwerking kreeg geen vervolg.

De voorgeschiedenis van Charta 77

De directe aanleiding tot de oprichting van *Charta 77* waren twee processen tegen personen uit de alternatieve muzikscene. Tot de aangeklaagden behoorden leden van de popgroepen *Plastic People of the Universe* en *DG 307*, die beide deel uitmaakten van de zogeheten *underground*, een circuit van onafhankelijke bands dat begin jaren zeventig was ontstaan. *Underground* sloeg in dit geval niet alleen op de onconventionele muziekstijl, maar ook op de maatschappelijke status van de muzikanten. Zij werden door de autoriteiten niet als professionele muzikanten erkend en konden daarom niet via officiële kanalen optredens regelen of platen opnemen. Daarom organiseerden zij hun eigen optredens en verdienden hun geld met eenvoudige baantjes. Politieke aspiraties leefden er in deze kringen nauwelijks, men deed zelfs laatzinnig over de 'officiële oppositie' die middels open brieven en petitie van zich liet horen.¹⁰⁸ Toch trok de alternatieve muzikscene de aandacht van de autoriteiten, voor wie alle activiteiten die zich aan staatscontrole onttrokken verdacht waren, en die ook weinig begrip hadden voor de ongeregelde levenswijze die de musici er op nahielden. Begin 1976 werden enkele muzikanten en organisatoren uit dit circuit opgepakt. Zij moesten terecht staan wegens verstoring van de openbare orde, die onder andere zou bestaan uit het veelvuldig bezigen van schuttingtaal tijdens concerten. In Pilsen en Praag vonden processen plaats

¹⁰⁸ Mejla Hlavsa en Jan Pelc, *Bez ohňů je underground* (Praag 2001) 148-149.

waarbij gevangenisstraffen werden opgelegd die, na hoger beroep, maximaal 18 maanden bedroegen.¹⁰⁹

De processen tegen de muzikanten fungeerden als een katalysator in de vorming van een oppositioneel netwerk. Er werden protestacties georganiseerd waarbij verschillende dissidente kringen, die tot dan toe onafhankelijk van elkaar hadden bestaan, met elkaar in aanraking kwamen en gingen samenwerken. De toneelschrijver Václav Havel speelde hierin een belangrijke rol. Havel had in de jaren zestig naam gemaakt met enkele absurdistische toneelstukken. Hij was een exponent van een nieuwe generatie schrijvers die afstand bewaarde tot het door communistische schrijvers gedomineerde literaire establishment. Na de Praagse Lente kwam Havel zonder werk te zitten en groeide hij uit tot één van de vooraanstaandste persoonlijkheden van het dissidente milieu. Al in 1969 had hij samen met onder andere Ludvík Vaculík en Pavel Kohout het ‘tien punten manifest’ opgesteld, waarin de militaire invasie en het terugdraaien van de hervormingen scherp werden veroordeeld.¹¹⁰ In 1975 schreef hij een lange open brief aan Gustáv Husák, de secretaris-generaal van de KSČ, waarin Havel de toestand van de Tsjechoslowaakse samenleving, die volgens hem werd gekenmerkt door ‘apathie en angst’, aan de kaak stelde.¹¹¹

Met deze brief werd Havel één van de bekendste critici van het regime en in dezelfde tijd ontwikkelde hij zich ook tot een spil in de kringen van verboden schrijvers. Gedurende de jaren zeventig kwam hij op goede voet te staan met communistische schrijvers die na de Praagse Lente in ongenade waren gevallen, zoals Vaculík, Kohout en ook Ivan Klíma. Havel nam deel aan hun voorleesavonden en bracht hen in contact met schrijvers die, net als hij zelf, er nooit communistische sympathieën op na hadden gehouden. Dat ging niet zonder problemen, maar na verloop van tijd ontstond er een ondergronds literair circuit waarin teksten circuleerden en men elkaar hielp bij het in eigen beheer uitgeven van literatuur die niet via officiële kanalen kon verschijnen.

Persoonlijke contacten en vriendschappen waren de smeerolie van de ondergrondse literatuur, en lagen ook aan de basis van Havels inzet voor de gearresteerde muzikanten, van wie hij er enkelen had leren kennen kort voordat ze opgepakt werden. Toen Havel van de arrestaties hoorde nam hij contact op met de psycholoog Jiří Němec, die nauw bevriend was de gearresteerde muzikanten, maar ook goede contacten had in andere dissidente circuits.¹¹² Němec was een belijdend katholiek, die de weg kende in de onderdrukte katholieke kerk, maar ook goed ingevoerd was in het wereldje van ondergrondse filosofische seminars, die veelal door protestantse intellectuelen werden georganiseerd. Tussen Havel en Němec leefde nog enig oud zeer. Beiden kenden elkaar uit de redactie van *Tvář*, een literair tijdschrift voor

¹⁰⁹ Skilling, *Charter 77*, 7-13.

¹¹⁰ ‘Deset bodů adresovaných federální vládě, Federálnímu shromáždění ČSSR, České národní radě, vládě České socialistické republiky a ÚV KSČ’ in: Ludvík Vaculík, *Nepaměti* (Praag 1998) 129-134. Duitse vertaling: ‘Das Manifest der 10 Punkte’ (1969) in: Jiří Pelikan ed., *Sozialistische Opposition in der ČSSR. Analyse und Dokumente des Widerstands seit dem Prager Frühling* (Frankfurt am Main en Keulen 1974) 119-125.

¹¹¹ Václav Havel, ‘Dopis Gustávu Husákovi’ (1975) in: Idem, *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970-1989. Dálkový výslech* (Praag 1999) 67-108, 82. Engelse versie in: Jan Vladislav ed., *Václav Havel or living in truth* (Amsterdam 1986) 3-35.

¹¹² Jiří Němec, ‘Nové šance svobody’ in: *O svobodě a moci* (Keulen 1980) 257-268, aldaar 262-267.

jonge schrijvers dat in 1965 vanwege zijn onafhankelijke koers was verboden. Havel was in die tijd na een hoog oplopende ruzie met de overige redacteurs vertrokken. Dat hij en Němec zich desalniettemin samen zouden gaan inzetten voor de muzikanten is symbolisch voor het proces dat in deze tijd plaats vond: voormalige tegenstanders, wier geschillen vaak nog uit de tijd van of voor de Praagse Lente stammen, zetten hun oude meningsverschillen opzij voor een gemeenschappelijke zaak.¹¹³

Havel en Němec schakelden beide hun kennissenkring in om zo veel mogelijk aandacht te krijgen voor de processen. Havel schreef bijvoorbeeld samen met enkele bekende schrijvers en intellectuelen een open brief aan de Duitse schrijver Heinrich Böll, waarin werd gevraagd druk uit te oefenen op de Tsjechoslowaakse autoriteiten.¹¹⁴ Verder werd ervoor gezorgd dat zenders als *Radio Free Europe* over de zaak berichtten, waardoor iedereen in Tsjechoslowakije er kennis van kon nemen. Nu het balletje eenmaal was gaan rollen, sloten andere groepen die in onmin leefden met het regime zich op eigen initiatief bij de protesten aan.¹¹⁵ Zo stuurde bijvoorbeeld Zdeněk Mlynář (1930-1997), een invloedrijke figuur in de kringen van weggezuiverde communisten, een open brief aan de politieke leiding waarin hij het opnam voor de gearresteerde muzikanten.¹¹⁶ De protesten beleefden hun hoogtepunt tijdens het proces in Praag in september, waarbij zo'n 150 sympathisanten van de aangeklaagden probeerden de zitting bij te wonen. In een artikel uit oktober 1976 benadrukte Havel met veel pathos de bijzondere sfeer van verbroedering die was ontstaan onder het gezelschap dat in de gangen van het gerechtsgebouw bijeengekomen was:

‘Er ontstonden bijvoorbeeld nieuwe en buiten die ruimte zeer ongebruikelijke omgangsregels: het voorstellen, kennis maken en wederzijds aftasten verviel, de gebruikelijke conventies werden geschrapt en de gebruikelijke terughoudendheid verdween... Het was een gezelschap mensen dat niet alleen in verhoogde mate naar elkaar attent, mededeelzaam en vol vertrouwen was, maar ook een zeer democratisch gezelschap: een oudere, waardige man, voormalig lid van het bestuur van het Centraal Comité van de KSČ, sprak zonder remmingen met langharige jongens die hij voor het eerst in zijn leven zag, en zij spraken zonder remmingen met deze man, die ze tot nog toe op zijn hoogst van foto's kenden’.¹¹⁷

Deze publieke solidariteitsacties moeten, na jaren van protesten vanachter de schrijftafel, een bevrijdende ervaring zijn geweest. Ze lijken er ook aan te hebben bijgedragen dat de

¹¹³ Volgens Václav Benda vond deze ontmoeting bij hem thuis plaats en ging ze niet van Havel uit, maar was ze door anderen, waaronder Benda, georganiseerd. Havel en Němec zouden slechts ‘onder dreiging van geweld’ bereid zijn geweest zich met elkaar te verzoenen. Květa Jechová, *Lidé z Charty 77* (Praag 2003) 129.

¹¹⁴ ‘Ein offener Brief an Heinrich Böll’ (1976) in: Hans-Peter Riese ed., *Bürgerinitiative für die Menschenrechte: die tschechoslowakische Opposition zwischen dem ‘Prager Frühling’ und der ‘Charta 77’* (Keulen 1977) 251-253.

¹¹⁵ Václav Havel, ‘Dálkový výslech’ (1986) in: Idem, *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970-1989. Dálkový výslech* (Praag 1999) 699-917, aldaar 834. Nederlandse versie: Idem, *Verhoor op afstand* (Baarn 1991).

¹¹⁶ Zdeněk Mlynář, ‘Otevřený dopis politickým činitelům odpovědným za zákonnost z 8. září 1976’ (1976) in: Idem, *Socialistou na volné noze* (Praag 1992) 22-25.

¹¹⁷ Václav Havel, ‘Proces’ (1976) in: Idem, *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970-1989. Dálkový výslech* (Praag 1999) 135-142, aldaar 141.

uitgesproken gevangenisstraffen lager uitvielen dan verwacht. Onder de betrokkenen leefde het gevoel dat deze samenwerking geen eenmalige gebeurtenis mocht blijven en daarom vonden er in december 1976 verschillende bijeenkomsten plaats waarop werd besproken hoe de protesten tegen het regime, die tot dan toe vaak op ad-hocbasis hadden plaatsgevonden, een permanente vorm kon worden gegeven. Deze gesprekken, die zouden uitmonden in de oprichting van *Charta 77*, werden door een kleine groep gevoerd. Die bestond naast Havel en Němec uit onder andere Petr Uhl, die enkele jaren in de gevangenis had gezeten vanwege zijn betrokkenheid bij een trotskistisch-anarchistische studentengroep, de schrijvers Kohout en Vaculík, en de vroegere KSČ-leden Mlynář en Hájek.

Tijdens deze bijeenkomsten kwam van verschillende kanten het idee een dergelijk initiatief te verbinden met twee conventies van de Verenigde Naties aangaande de mensenrechten en de Slotakte van Helsinki.¹¹⁸ De tekst van de VN-conventies, die begin 1976 door Tsjechoslowakije waren geratificeerd, was in november in een overheidsuitgave van wetteksten gepubliceerd en ging van hand tot hand onder de dissidenten, die de internationale ontwikkelingen op het gebied van de mensenrechten op de voet volgden. Zo hadden ze ook grote belangstelling voor de CVSE-onderhandelingen die aan de Slotakte van Helsinki vooraf gingen. In open brieven aan de eigen autoriteiten en aan westerse personen en instanties wezen dissidenten erop dat de verzoenende retoriek die de Oostbloklanden aan de onderhandelingstafel in Helsinki hanteerden, in een schril contrast stond met de onderdrukking van binnenlandse critici.¹¹⁹ Na de ondertekening van de Slotakte van Helsinki leefde zelfs kortstondig de hoop dat een daadwerkelijke verbetering van de mensenrechtensituatie aanstaande was.¹²⁰ Hoewel deze hoop op korte termijn niet uitkwam, bleek het mensenrechtendiscours wel een relatief veilig jargon om het regime in aan te spreken; het kon immers moeilijk mensen gaan oppakken die slechts wezen op wettelijke verplichtingen.

De oriëntatie op de mensenrechten bemoeilijkte hard optreden van het regime, net als de bijzonder losse organisatie die in *Charta*'s oprichtingsverklaring werd geschetst:

'Charta 77 is geen organisatie, ze heeft geen statuten, geen permanente organen en geen georganiseerd ledenbestand. Tot haar behoort eenieder, die instemt met haar gedachte, deelneemt aan haar werk en haar ondersteunt. Charta 77 is geen uitgangspunt voor politieke oppositie. [...]. Zij wil dus geen eigen programma van politieke of maatschappelijke hervormingen of

¹¹⁸ Volgens Havel kwamen Ladislav Hejdiánek en Zdeněk Mlynář onafhankelijk van elkaar met dit idee. Havel, 'Dálkový výslech', *Spisy* 4, 837-838.

¹¹⁹ Zie bijvoorbeeld: František Kriegel, Gertruda Sekaninová-Čakrtová en František Vodsoň, 'An die Bundesversammlung der ČSSR' (1975) in: Hans-Peter Riese ed., *Bürgerinitiative für die Menschenrechte: die tschechoslowakische Opposition zwischen dem 'Prager Frühling' und der 'Charta 77'* (Keulen 1977) 186-193. Pavel Kohout, 'An die Schriftsteller und Schriftstellerverbände der Länder, deren Regierungen an der Konferenz für Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa teilnehmen- zu Händen von Heinrich Böll und Arthur Miller' (9 juni 1975) in: Hans-Peter Riese ed., *Bürgerinitiative für die Menschenrechte: die tschechoslowakische Opposition zwischen dem 'Prager Frühling' und der 'Charta 77'* (Keulen 1977) 209-215.

¹²⁰ Zie bijvoorbeeld: Jan Trefulka, 'Sláva světa' (1975) in: Ludvík Vaculík ed., *Československý fejeton/fejton 1975-1976* (Praag 1990) 89-92. Kosatík, *Fenomén Kohout*, 314-315.

veranderingen opstellen, maar wil op haar eigen terrein een constructieve dialoog voeren met de politiek en de staat...'.¹²¹

Charta sprak bij monde van drie woordvoerders, die telkens een jaar lang in functie zouden blijven, en had verder geen formele organisatorische vorm. Deze flinterdunne structuur en de expliciete afwezigheid van een politieke boodschap waren niet alleen ingegeven door tactische overwegingen ten opzichte van het regime, ze waren net zo goed een noodzakelijke voorwaarde voor een brede acceptatie van *Charta* in dissidente kringen. De 242 mensen die de oprichtingsverklaring hadden ondertekend vormden een gezelschap dat over zo veel zaken van mening verschildte, dat elke poging *Charta* een scherper politiek profiel aan te meten ongetwijfeld ten koste zou zijn gegaan van de diversiteit die nu juist de kracht van *Charta* uitmaakte. Door de grootschalige propaganda en intimidatie van de kant van het regime kreeg *Charta* nooit een massale aanhang, al sloot een enkeling zich juist uit protest tegen de harde repressie bij *Charta* aan. Na een half jaar waren er zevenhonderdvijftig handtekeningen, eind 1980 zo'n elfhonderd.¹²²

Met de oprichting van *Charta 77* kwam een eind aan een periode waarin de Tsjechische oppositie op een dood spoor leek te zijn beland. In de eerste jaren na het neerslaan van de Praagse Lente waren er nog groepen geweest die op basis van een politiek programma hadden geprobeerd oppositie te voeren. Daartoe behoorde onder andere de *Hnutí Revoluční Mláděze* (HRM; Beweging van de Revolutionaire Jeugd), die zich zowel tegen het sovjetcommunisme als tegen het hervormingsprogramma van de Praagse Lente keerde en een systeem van zelfbestuur door arbeidersraden wilde installeren. De kern van de HRM, waartoe ook de later in *Charta 77* actieve Petr Uhl behoorde, werd echter al snel opgepakt en kreeg begin 1971 gevangenisstraffen tot vier jaar opgelegd.¹²³ Van meer betekenis was de *Socialistické Hnutí Československých Občanů* (Socialistische beweging van Tsjechoslowaakse burgers), die juist wel positief ten opzichte van de Praagse Lente stond. Deze groep hoopte de circa half miljoen mensen die na de Praagse Lente uit de partij waren gezet of hun baan hadden verloren te mobiliseren. De meeste daarvan bleken echter niet bereid hun nek uit te steken. Er kwam ook nauwelijks actieve steun vanuit de rest van de bevolking, die niet meer warm viel te maken voor socialistische hervormingen.¹²⁴ Het was daarom een koud kunstje voor het regime om met deze '68-ers af te rekenen, wat gebeurde in de zomer van 1972, toen in een golf van politieke processen 47 activisten tot gevangenisstraffen van maximaal 6½ jaar werden veroordeeld.¹²⁵

De processen van 1972 hadden een demoraliserende uitwerking op de tegenstanders van het Husák-bewind. Politieke oppositie in de traditionele zin leek slechts te leiden tot een

¹²¹ 'Prohlášení Charty 77' in: Vilém Prečan ed., *Charta 77 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci* (Scheinfeld-Schwarzenberg en Bratislava 1990) 9-13, aldaar 12.

¹²² Renner, *Tsjechoslowakije na 1945*, 157-164.

¹²³ Milan Otáhal, 'První fáze opozice proti takzvané normalizaci (1969-72)' in: Emanuel Mandler ed., *Dvě desetiletí před listopadem 89. Sborník* (Praag 1993) 11-33, aldaar 17-19.

¹²⁴ Milan Otáhal, *Opozice, moc, společnost 1969-1989. Příspěvek k dějinám 'normalizace'* (Praag 1994) 17-30.

¹²⁵ Vladimír V. Kusin, *From Dubček to Charter 77. A study of 'normalisation' in Czechoslovakia 1968-1978* (Edinburgh 1978) 155-165.

enkele reis gevangenis. De periode 1972-1976 was er één van bezinning, men zocht naar nieuwe methodes van oppositie voeren, waarbij concrete politieke programma's steeds minder belangrijk werden. Een anoniem bericht uit Praag meldde dat de dagen voorbij zijn waarin 'geheime groepen tot in de nacht zaten te broeden op programma's en verklaringen. [...]. Zelfs intellectuelen interesseren zich niet meer voor ideologische haarkloverij, en dat wil wat zeggen'.¹²⁶

In deze tijd vond een omslag plaats van politieke vormen van oppositie naar wat men 'legalisme' zou kunnen noemen, waarbij de nadruk lag op wat een individuele burger tegen een almachtige staat kon uitrichten. De grondbeginselen van deze houding kan men bijvoorbeeld vinden in een artikel uit 1973 van Jiří Lederer (1922-1983), een bekende journalist die na de Praagse Lente zijn baan had verloren. Lederer erkende dat de vooruitzichten op een spoedige machtswisseling slecht waren, maar dat was geen reden voor apathie:

'Alle wettelijke middelen benutten, van de grondwet tot aan afzonderlijke verordeningen, vechten voor hun naleving, voor jezelf opkomen. Zo'n soort strijd kan elke burger voeren zonder grote risico's. Dat is iets heel anders dan illegale activiteiten; het gaat juist om activiteiten die gebaseerd zijn op legaliteit. Dat vraagt wel iets fundamenteels: ieder van ons moet zich als een waardig burger gedragen, moet niet wijken voor onwettige chicanes, moet zichzelf en zijn familie verdedigen en daar alle wettelijke opties voor benutten, moet niet zwichten voor de bedreigingen en de druk van de machtigen. [...]. Echt: in de strijd om onze toekomst staan voor mij de morele houding van individuen, hun innerlijke kracht en standvastigheid op de eerste plaats'.¹²⁷

Overigens zwichtte Lederer zelf, nadat hij als één van de eersten de oprichtingsverklaring van *Charta 77* had ondertekend, voor de jarenlange intimidaties waaraan hij vervolgens werd blootgesteld. In 1980 zou hij met zijn gezin naar West-Duitsland emigreren, in een tijd waarin het regime er met aanhoudend getreiter in slaagde enkele tientallen chartisten het land uit te jagen.¹²⁸ Lederers ideeën over burgerlijk verzet werden gedeeld door andere dissidenten, die voor deze strategie ook voorbeelden in de Tsjechische geschiedenis vonden, bijvoorbeeld in de persoon van Karel Havlíček Borovský (1821-1856). Deze befaamde journalist en politicus kreeg het vanwege zijn rol in de Tsjechische nationale beweging herhaaldelijk aan de stok met de Habsburgse autoriteiten, wat hij moest bekopen met enkele jaren ballingschap in Tirol, maar probeerde consequent via de wet zijn recht te halen.¹²⁹ Havlíček Borovský werd ook bezongen in het bekende *Havlíčku, Havle* (1977) van de dissidente folkzanger Jaroslav Hutka, al was de eigenlijke hoofdpersoon van dat lied de op dat moment net gearresteerde Václav Havel.

¹²⁶ Jan Stárek [pseudoniem], 'Emigrace a opozice', *Svědectví* 13 (1975) nr. 50, 207-224, aldaar 216-217.

¹²⁷ Lederer publiceerde dit artikel onder het pseudoniem Jan Teren: 'Noční rozhovory se soudruhem Josefem Smrkovským', *Svědectví* 12 (1974) nr. 47, 409-432, aldaar 421-422.

¹²⁸ Skilling, *Charter 77*, 138.

¹²⁹ Jan Šimsa 'Předmluva' in: Ladislav Hejdiánek, *Dopisy přáteli* (Praag 1993) 7-12, aldaar 12.

Lederer had zijn stuk in 1973 nog onder pseudoniem gepubliceerd.¹³⁰ De mensen achter *Charta* publiceerden wel onder eigen naam, maar gingen uit van dezelfde verbinding tussen moraal en legaliteit als Lederer bepleit had. Dat gebeurde in de beginfase met name door de filosoof Jan Patočka (1907-1977), die één van drie eerste woordvoerders van *Charta* was. Patočka overleed al in maart 1977 aan een herseninfarct, kort na een uitputtend verhoor door de geheime politie, maar zou toch een belangrijk stempel op *Charta 77* drukken. In enkele bekend geworden artikelen benadrukte hij het bijzondere karakter van *Charta*, dat geen politieke onderneming was maar haar bestaan legitimeerde met een beroep op hogere waarden. Alleen al het begrip ‘mensenrechtenverdrag’ impliceerde volgens Patočka dat staten ondergeschikt zijn aan de ‘soevereiniteit van de morele sfeer’, die ‘onaantastbaar en onaanvechtbaar’ is. *Charta* vestigde de aandacht erop dat elke politieke orde uiteindelijk op een moreel principe berust.¹³¹ Dankzij *Charta*, schreef Patočka, in woorden die nog vaak zouden worden aangehaald en door zijn tragische overlijden een wrange lading kregen, wisten mensen weer ‘dat er dingen zijn, die het waard zijn om voor te lijden’.¹³²

Wat voor concrete handelingen uit dit inzicht dienden voort te vloeien, was echter minder duidelijk. De geschiedenis van *Charta* is vol van conflicten over haar identiteit en over de vraag welke activiteiten wel en welke niet onder de vlag van *Charta* konden worden ondernomen. De woordvoerders, die *Charta* naar buiten toe vertegenwoordigden, moesten bij het opstellen van *Charta*-documenten steeds rekening houden met de zeer uiteenlopende opvattingen van de ondertekenaars. Wanneer zij zich naar de smaak van sommigen teveel vrijheid veroorloofden, kon dat tot heftige conflicten leiden.¹³³ In de praktijk betekende dit dat chartisten vaak ook in andere initiatieven actief bleven of op persoonlijke titel verklaringen publiceerden waarvoor binnen *Charta* te weinig draagvlak bestond. Zo bleven de voormalige communisten hun regelmatige bijeenkomsten houden en gingen schrijvers als Havel en Vaculík door met het in eigen beheer uitgeven van samizdatliteratuur. Nauw aan *Charta* gelieerd was het *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných* (VONS; Comité ter verdediging van onrechtvaardig vervolgd), dat in april 1978 voor het eerst in de openbaarheid trad. VONS gaf bulletins uit waarin individuele gevallen van politieke vervolging werden gedocumenteerd. Hoewel VONS was opgericht ‘in de geest van *Charta*’, bleef het formeel onafhankelijk, net als het blad *Informace o Chartě* (Informatie over *Charta*) dat in 1978 voor het eerst verscheen en het belangrijkste medium van *Charta* zou worden.

¹³⁰ Het artikel, dat in de vorm van een interview is geschreven, verkreeg grote bekendheid omdat het gepubliceerd werd als een interview met de kort tevoren overleden Josef Smrkovský, één van de gezichten van de Praagse Lente. Jiří Lederer, *Touhy a iluze II* (Toronto 1988) 210-212.

¹³¹ Jan Patočka, ‘Čím je a čím není Charta 77’ in: Vilém Prečan ed., *Křestané a Charta 77: Výběr dokumentů a textů* (Keulen en München 1980) 30-33, aldaar 31. Duitse versie in: Jan Patočka, *Schriften zur tschechischen Kultur und Geschichte* (Stuttgart 1992) 315-318.

¹³² Jan Patočka, ‘Co můžeme očekávat od Charty 77?’ in: Vilém Prečan ed., *Charta 77 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace* (Scheinfeld-Schwarzenberg en Bratislava 1990), aldaar 42. Duitse versie in: Patočka, *Schriften zur tschechischen Kultur*, 319-324.

¹³³ Petruška Šustrová, ‘Charta 77 a socialismus’ in: Blanka Císařovská e.a. ed., *Charta 77 očima současníků. Po dvaceti letech* (Brno 1997) 174-180, aldaar 179.

Buiten *Charta 77* en de activiteiten van haar ondertekenaars waren er meer instituties en initiatieven die zich aan de controle van het regime probeerden te onttrekken. Te denken valt aan de (ondergrondse) katholieke kerk, aan de filosofische seminars en andere intellectuele gesprekskringen, of aan de artistieke *underground*. Er bestond in deze hoek soms wel sympathie voor *Charta*, sommige chartisten waren er ook in actief, maar tegelijkertijd werd *Charta* verweten dat het met haar hang naar publiciteit het regime tot ingrijpen dwong en daarmee de speelruimte voor anderen in gevaar bracht. Weliswaar ontwikkelden deze kringen hun eigen media en creëerden zo een bepaalde vorm van openbaarheid, maar deze was vaak naar binnen gericht. De wens het regime of de samenleving aan te spreken was afwezig, of op zijn hoogst latent, al kon dat in de loop der tijd veranderen. Deze beschutte nissen in de maatschappij werden opgezocht door mensen die in de eerste plaats met rust wilden worden gelaten en, in tegenstelling tot *Charta*, niet geïnteresseerd waren in een gesprek met de macht. Door het zoeken van de dialoog en de consequente keuze voor openbaarheid probeerde *Charta*, alle verzekeringen dat ze geen politieke oppositie wilde zijn ten spijt, juist wel maatschappelijke invloed uit te oefenen. Het is de vraag of ze daarin slaagde, maar het was deze pretentie waarmee *Charta* zich van de andere initiatieven onderscheidde.

Het ontstaan van politiek alternatieve groepen in de DDR

Net als in Tsjechoslowakije zorgde controversiële muziek voor een breekpunt in de ontwikkeling van de Oost-Duitse oppositie. In de DDR was de steen des aanstoots niet de opsluiting, maar de verbanning van een muzikant: Wolf Biermann, dichter en zanger, leefde al langere tijd op gespannen voet met de Oost-Duitse autoriteiten. Zijn biografie maakte dit conflict tot een uiterst delicate aangelegenheid. Biermann was de zoon van een joodse communist die tijdens de oorlog in Auschwitz was vermoord. In 1953 was hij op jonge leeftijd vanuit West-Duitsland naar de DDR gekomen, waar hij naam maakte als dichter en zanger. In zijn werk Biermann zich een overtuigde, maar ook kritische en brutale communist, die in 'Antrittsrede des Sängers' (1963) de spot dreef met de 'Büroelephanten' die volgens hem in de SED de dienst uitmaakten: 'Die einst vor Maschinengewehren mutig bestanden fürchten sich vor meiner Gitarre'.¹³⁴ Dergelijke liederen brachten Biermann geregeld in problemen. Nadat herhaaldelijke vermaningen zijn bijtende spot te matigen niets hadden opgeleverd, werd het hem in 1965 verboden nog langer op te treden of te publiceren. Biermann trad vrijwel alleen nog in huiskamers op en moest zijn teksten en platen in de Bondsrepubliek uitbrengen, maar hij verkreeg in kleine kring wel een cultstatus. Eind 1976 kreeg hij onverwachts toestemming om enkele concerten in West-Duitsland te geven. Na zijn eerste optreden werd hem zijn staatsburgerschap ontnomen en mocht hij niet meer terugkeren, officieel vanwege de kritische uitlatingen die hij tijdens het concert had gedaan, maar in

¹³⁴ Wolf Biermann, 'Antrittsrede des Sängers' (1963) in: Idem, *Die Drahtarfe. Balladen Gedichte Lieder* (Berlijn (West) 1967) 53.

werkelijkheid was Biermanns *Ausbürgerung* het resultaat van een zorgvuldig voorbereide actie.¹³⁵

Biermanns uitwijzing leidde tot een golf van protest. Op initiatief van Stephan Hermlin, een zeer vooraanstaande schrijver en een goede vriend van Erich Honecker, stelden dertien bekende Oost-Duitse kunstenaars, op één na allemaal schrijvers, een protestverklaring op. Die gaven ze, nadat het DDR-persbureau haar had geweigerd, ook aan westerse persbureaus door. Vooral dat laatste werd hen zeer kwalijk genomen, niet alleen door de SED-top, maar ook door veel van hun collega's. Op bijeenkomsten van de schrijversbond en in overleg met partijfunctionarissen werd geprobeerd de schrijvers zo ver te krijgen dat ze afstand zouden nemen van hun verklaring.¹³⁶ Hoe serieus de Oost-Duitse leiders de openbare kritiek namen, bleek wel uit het feit dat zelfs enkele politbureauleden bij deze urenlange gesprekken aanwezig waren. Toen deze massieve druk vrijwel zonder effect bleef –alleen de beeldhouwer Fritz Cremer trok zijn handtekening terug– volgden represailles: vijf schrijvers werden uit de SED gezet, anderen kregen berispingen opgelegd. Daarmee was de zaak echter niet afgedaan. Nadat de verklaring bekend was geworden, hadden zo'n zeventig schrijvers, kunstenaars en anderen zich erbij aangesloten, daarmee uiting gevend aan het wijdverspreide ongenoegen over de uitwijzing van Biermann. In de daaropvolgende jaren zou er stelselmatig worden afgerekend met deze critici, wat er onder andere toe leidde dat enkele honderden schrijvers en kunstenaars vertrokken naar het Westen.¹³⁷

De affaire rondom Biermann maakte een eind aan een periode waarin diverse lagen van de bevolking op een liberalisering van de verhoudingen in de DDR hadden gehoopt. De verwachting dat er met Erich Honecker aan het roer een wat liberalere cultuurpolitiek mogelijk zou zijn, was vooral gebaseerd op een toespraak uit december 1971, waarin Honecker de volgende, vaak geciteerde uitspraak deed: 'Wenn man von der festen Position des Sozialismus ausgeht, kann es meines Erachtens auf dem Gebiet von Kunst und Literatur keine Tabus geben'.¹³⁸ Dat klonk de culturele elite, die meer oog had voor het tweede dan voor het eerste deel van die uitspraak, als muziek in de oren. In de vroege jaren zeventig leek er ook daadwerkelijk sprake van een meer ontspannen houding ten opzichte van kritiek: schrijvers en kunstenaars organiseerden in verschillende plaatsen culturele programma's waar in relatieve openheid ook over politieke thema's kon worden gediscussieerd. Zoals zo vaak in de geschiedenis van de DDR zou deze vermeende 'dooi' van tijdelijke aard blijken te zijn.¹³⁹

Internationale ontwikkelingen hadden eveneens bijgedragen aan de rooskleurige verwachtingen. Onder invloed van de *Ostpolitik* van de West-Duitse bondskanselier Willy Brandt waren de Duits-Duitse betrekkingen verbeterd: in ruil voor feitelijke erkenning door

¹³⁵ Roland Berbig e.a. ed., *In Sachen Biermann: Protokolle, Berichte und Briefe zu den Folgen einer Ausbürgerung* (Berlijn 1994).

¹³⁶ Zie de gespreksprotocollen in: Berbig e.a. ed., *In Sachen Biermann*, 67-380.

¹³⁷ Klaus Michael, 'Feindbild Literatur. Die Biermann-Affäre, Staatssicherheit und die Herausbildung einer literarischen Alternativkultur in der DDR', *Aus Politik und Zeitgeschichte* (1993) nr. 22-23, 23-31, aldaar 24.

¹³⁸ Toespraak voor de 4e plenaire vergadering van het central comité van de SED in December 1971. Geciteerd in: Wolfgang Emmerich, *Kleine Literaturgeschichte der DDR*. (Berlijn 2000) 247.

¹³⁹ Sung-Wan Choi, *Von der Dissidenz zur Opposition. Die politisch alternativen Gruppen in der DDR von 1978 bis 1989* (Keulen 1999) 36-38.

de Bondsrepubliek werd het West-Duitsers makkelijker gemaakt de DDR te bezoeken. Ook konden West-Duitse journalisten zich voortaan vrijer door Oost-Duitsland bewegen. De DDR kon op haar beurt, na decennia van internationaal isolement, haar status van volkenrechtelijke paria afschudden: in 1973 werd ze lid van de Verenigde Naties en twee jaar later mocht Honecker aanschuiven bij de ondertekening van de Slotakte van Helsinki.

Diegenen die dachten dat de internationale détente spoedig gevolgd zou worden door binnenlandse ontspanning, kwamen bedrogen uit. De DDR-top onderkende goed dat van de toenemende contacten met het Westen een destabiliserend effect op de bevolking zou kunnen uitgaan, en probeerde dat op verschillende manieren tegen te gaan. Ten eerste werd de antiwesterse propaganda opgevoerd, onder andere door de invoering in 1978 van het omstreden vak *Wehrkunde*, waarbij scholieren de agressieve aard van de westerse mogelijkheden werd ingepeperd en zij een paramilitaire opleiding kregen. Zo ging normalisatie van de betrekkingen met het Westen gepaard met een verscherpte ideologische campagne tegen datzelfde Westen.¹⁴⁰ Verder werd het juridisch instrumentarium aangescherpt: de strafrechtshervorming van 1979 criminaliseerde bijna elke vorm van contact met het Westen. Zo kon men beter optreden tegen Oost-Duitse burgers die hun land wilden verlaten en daarbij de hulp inriepen van westerse mensenrechtenorganisaties.¹⁴¹ Tegelijkertijd werd het makkelijker schrijvers aan te pakken die, bij gebrek aan publicatiemogelijkheden in de DDR, hun werk in de Bondsrepubliek lieten uitgeven.¹⁴² Tot slot werd juist in deze periode een nieuwe uitbreiding van de geheime dienst in gang gezet. Nu de DDR niet meer zo van de buitenwereld was afgeschermd als vroeger, hoopte de Stasi met een wijdvertakt netwerk van informanten potentiële gevaren in een vroeg stadium te onderkennen.¹⁴³

De uitwijzing van Biermann maakte duidelijk dat van een versoepeld bewind geen sprake zou zijn, en dat dwong de kunstenaars die hun geld op hervorming van de DDR hadden gezet, conclusies te trekken. Sommigen vertrokken gedesillusioneerd naar de Bondsrepubliek, waarbij ze geen strobreed in de weg werd gelegd door het regime, dat kritische kunstenaars liever zag gaan dan komen. Voor anderen, die aan hun socialistische idealen vasthielden, was West-Duitsland geen alternatief. Dat gold ook voor de meeste ondertekenaars van de petitie. Zij hadden allen nog bewust de Tweede Wereldoorlog meegemaakt en voor hen bleef de DDR, vanwege haar antifascistische grondslag, het betere Duitsland. Geschrokken van de heftige reacties op hun verklaring, zouden zij zich voortaan, een enkele uitzondering daargelaten, in stilzwijgen hullen. Het resultaat van hun politiek engagement was daarmee nihil, en dat was niet onopgemerkt gebleven bij de jongere generatie kunstenaars, waarvan in de jaren tachtig vooral de in de Berlijnse wijk Prenzlauer Berg gesitueerde kunstenaarsgroepen de aandacht zouden trekken. Deze alternatieve

¹⁴⁰ Gerhard Wettig, 'CSCE and the rules of détente', *Problems of Communism*, 26 (1977) 50-54, aldaar 52-53.

¹⁴¹ Bernd Eisenfeld en Peter Eisenfeld, 'Widerständiges Verhalten 1976-1982' in: Eberhard Kuhrt ed., *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft* (Opladen 1999) 83-131, aldaar 83-84.

¹⁴² Emmerich, *Kleine Literaturgeschichte*, 259.

¹⁴³ Jens Gieseke, *Die hauptamtlichen Mitarbeiter der Staatssicherheit. Personalstruktur und Lebenswelt 1950-1989/90* (Berlijn 2000) 547-548.

kunstenaars werkten veelal buiten de officiële structuren, gaven hun eigen bladen uit, maar waren absoluut niet geïnteresseerd in maatschappijkritische kunst. Artistieke autonomie was voor hen genoeg.¹⁴⁴

Waar de artistieke intelligentsia zich op een eiland terugtrok, begonnen anderen zich eind jaren zeventig juist te roeren. In de periode 1978-1982 ontstonden de zogeheten politiek alternatieve groepen, die in deze periode vooral bekend werden onder de noemer ‘vredesbeweging’. Zij waren een vergaarbak van mensen die niet alleen kritiek hadden op het door de DDR gevoerde beleid, maar daar ook, buiten de officiële instituties om, actief vorm aan wilden geven. Deze groepen, meestal niet groter dan zo’n vijftien personen, behoorden formeel tot de protestantse kerk en hadden vaak de status van een werkgroep of commissie van een kerkgemeente.¹⁴⁵ Dat gaf hen enige bescherming tegen ingrijpen van het regime, aangezien de protestantse kerk sinds haar akkoord met het regime in 1978 de ruimte had zelfstandige activiteiten te ontplooien, zo lang ze zich maar niet al te zeer op het terrein van de staat begaf. Tegelijkertijd konden de groepen zich geen radicale acties en kritiek veroorloven, want dat zou de kerk in problemen brengen. Dit spanningsveld werd echter vooral halverwege de jaren tachtig actueel, toen thema’s als milieuvervuiling, de Derde Wereld en mensenrechten belangrijk werden en de groepen steeds fundamenteelere kritiek op de staat begonnen te formuleren.

De politiek alternatieve groepen hadden verschillende voorlopers: ten dele kwamen zij voort uit politieke discussiegroepen waarin de hervorming van het zogenoemde ‘real existierende Sozialismus’ van de DDR werd besproken. Voor velen was de Praagse Lente het lichtend voorbeeld, maar ook trotskistische ideeën deden de ronde, evenals de geschriften van Oost-Duitse dissidenten als Rudolf Bahro en Robert Havemann. Dit circuit, waar ook SED-leden deel van uitmaakten, was nauw gelieerd aan de al gememoreerde ‘culturele dooi’ van halverwege de jaren zeventig, maar het was politieker en droeg een besloten karakter, wat niet verwonderlijk was gezien de gevoeligheid van de besproken onderwerpen. Desalniettemin werden de meeste van deze gespreksgroepen eind jaren zeventig opgerold door de Stasi.¹⁴⁶

Een andere belangrijke wortel van de politiek alternatieve groepen was het protestantse jeugdwerk *Offene Arbeit*, dat zich richtte op ‘probleemjongeren’ die zich onttrokken aan de officiële organisaties en verenigingen voor de jeugd. Enkele ruimdenkende dominee’s gaven dergelijke *Aussteiger* de mogelijkheid om in ruimtes van de kerk van alles te organiseren. In de loop der tijd ontwikkelden zich daaruit groepen die alledaagse problemen van jongeren bespraken, maar ook politieke thema’s.¹⁴⁷ Overigens waren de betrokken jongeren lang niet allemaal christelijk. Daarmee was de *Offene Arbeit* de voorbode van een fenomeen dat in de jaren tachtig wijdverspreid zou worden: niet-christenen die onder de

¹⁴⁴ Klaus Michael, ‘Zweite Kultur oder Gegenkultur? Die Subkulturen und künstlerischen Szenen der DDR und ihr Verhältnis zur politischen Opposition’ in: Detlef Pollack en Dieter Rink ed., *Zwischen Verweigerung und Protest. Politischer Protest in der DDR 1970-1989* (Frankfurt am Main en New York 1997) 106-128, aldaar 118-122.

¹⁴⁵ Von zur Mühlen, *Aufbruch und Umbruch*, 77.

¹⁴⁶ Pollack, *Politischer Protest*, 73-74.

¹⁴⁷ Choi, *Von der Dissidenz zur Opposition*, 35-36.

hoede van de kerk actief werden in zogeheten ‘basisgroepen’, omdat hen daar mogelijkheden werden geboden die in de rest van de maatschappij niet voorhanden waren.

Tot slot dienen de zogenaamde *Bausoldaten* te worden genoemd. Nadat de invoering van de dienstplicht in 1962 tot veel protest en dienstweigeraars had geleid, werd twee jaar later de mogelijkheid gecreëerd de dienstplicht te vervullen zonder wapens te dragen. Dat gebeurde in speciaal daarvoor opgerichte eenheden die zich met bouwwerkzaamheden bezighielden. Bij deze *Bausoldaten*-eenheden kwamen vooral christenen en pacifisten terecht. Zij organiseerden, gesteund door de protestantse kerk, informatiebijeenkomsten waar dienstplichtigen over hun rechten en plichten werden geïnformeerd. In 1972 organiseerden voormalige *Bausoldaten* in Königswalde het eerste *Friedensseminar*, een bijeenkomst waar over alternatieve dienstplicht en vredesvraagstukken in het algemeen werd gediscussieerd. Voortaan zou er twee keer per jaar zo’n *Friedensseminar* worden gehouden en in andere steden werden soortgelijke bijeenkomsten georganiseerd. Zo ontstond een netwerk van kennissen en regelmatige ontmoetingen waar de politiek alternatieve groepen op voort konden bouwen.¹⁴⁸

Zoals gezegd stond in de jaren 1978-1982 de vredesproblematiek centraal bij de politiek alternatieve groepen. De al genoemde invoering van het vak *Wehrkunde* was de directe aanleiding voor de opkomst van de vredesbeweging, een term overigens die een grotere coherentie suggereert dan daadwerkelijk het geval was. De vredesbeweging was niet zozeer een georganiseerd geheel, maar een amalgaam van losstaande, kleinschalige initiatieven, ondersteund door de protestantse kerk. Hoewel de protesten tegen het vak *Wehrkunde* zonder gevolg bleven, bleken deze slechts de opmaat tot verdere activiteiten, die echter meer in het teken van de oplopende internationale spanningen kwamen te staan. In 1979 kondigde de NAVO met het zogenoemde Dubbelbesluit de plaatsing van kruisraketten in West-Europa aan, voor het geval de Sovjet-Unie haar SS-20 raketten niet zou terugtrekken uit Oost-Europa. Deze nieuwe fase in de globale wapenwedloop gaf aanleiding tot stormachtige protesten in het Westen, met name de Bondsrepubliek, en dat werkte inspirerend op de Oost-Duitse vredesbeweging, die nu meer oog kreeg voor de internationale kanten van de vredesproblematiek.¹⁴⁹

Beziet men de vroege geschiedenis van de politiek alternatieve groepen, dan worden de problematische kanten van termen als ‘oppositie’ duidelijk. In de DDR waren de scheidslijnen tussen regime en oppositie niet zo duidelijk getrokken als in Tsjechoslowakije, waar de chartisten werden zwart gemaakt in de pers en lange gevangenisstraffen kregen. Een onbedoeld neveneffect van deze repressie was de grote bekendheid van *Charta*. In de DDR ging men anders te werk, zoals Robert Havemann tot zijn spijt vaststelde: ‘Eines muß man den Leuten um Honecker zubilligen: Daß sie wenigstens so klug sind, zu begreifen, daß es in ihrem Interesse ist, wenn sie keinen Krach mit uns...Systemkritikern anfangen. Sie haben

¹⁴⁸ Von zur Mühlen, *Aufbruch und Umbruch*, 49-51.

¹⁴⁹ Choi, *Von der Dissidenz zur Opposition*, 38-40.

erkannt, daß sie uns geradezu helfen, wenn sie es tun...'.¹⁵⁰ De uitwijzing van Wolf Biermann was een duur betaalde uitzondering op deze regel, maar in de omgang met de onafhankelijke vredesbeweging vermeed het DDR-regime negatieve publiciteit zoveel mogelijk, onder andere door een beroep te doen op kerkelijke functionarissen die geacht werden binnen de kerk actieve groepen tot de orde te roepen.

Dit verschil in benadering had ook te maken met de thematiek van de groepen. De vredesproblematiek bood, zeker toen de aandacht naar de wapenwedloop verschoof, veel meer aanknopingspunten met de officiële DDR-lijn dan het mensenrechtenvraagstuk in Tsjechoslowakije. Ook de DDR ageerde immers tegen het NAVO-Dubbelbesluit en de ophanden zijnde plaatsing van kruisraketten in West-Europa. Het regime probeerde dan ook de politiek alternatieve groepen in te kapselen in de officiële vredesbeweging. Hoewel deze pogingen weinig succes hadden, ontstond er in de groepen wel het gevoel dat men in deze kwestie inhoudelijk aan dezelfde kant als het regime stond. Dat droeg eraan bij dat de groepen zichzelf niet als oppositie beschouwden. Pas later, toen andere thema's belangrijk werden en de botsingen met het regime in frequentie en heftigheid toenamen, werden de tegenstellingen duidelijker.

De verschillende generaties binnen de oppositie

Wat brengt mensen ertoe actief te worden in de oppositie tegen dictaturen? Schrijvend over de motieven van Russische dissidenten merkte Karel van het Reve op: 'Er zijn bepaalde dingen, die mensen boven een zeker moreel niveau alleen maar accepteren als zij daartoe gedwongen worden. Als de zekerheid dood te zullen worden geschoten (eventueel met vrouw en kinderen) verdwijnt en de straf alleen nog maar dwangarbeid of broodroof of verbanning is, blijkt er een groep mensen te zijn die aan de kans op dwangarbeid, broodroof, verbanning de voorkeur geeft boven het stilzwijgend accepteren van dingen...die zij ten diepste afkeuren'.¹⁵¹ Terugblikkend meende ook Ludvík Vaculík dat toetreding tot de oppositie meer met persoonlijk karakter dan met bepaalde politieke opvattingen te maken had.¹⁵² Dergelijke onhistorische categorieën hebben echter weinig verklarende kracht als het gaat om de uiteenlopende overtuigingen en beweegredenen van dissidenten. Om meer greep te krijgen op hun verschillende opvattingen en motieven, op wat hen bond en wat hen scheidde, kan houvast worden gevonden bij een indeling in generaties. Onder generaties worden dan niet zozeer strikt afgebakende jaargangen verstaan, maar brede groepen mensen die in sterke mate gevormd zijn door gedeelde ervaringen en gebeurtenissen.

Voor de Tsjechische dissidenten heeft Annabelle Lutz op basis van interviews een model van drie generaties ontwikkeld: bezettingskinderen, kinderen van de Praagse Lente, en kinderen van de normalisatie. De kernervaringen van de eerste twee generaties waren

¹⁵⁰ 'Viertes Gespräch (mit Wolf Biermann)' (1975) in: Robert Havemann, *Berliner Schriften*, Andreas W. Mytze ed. (Göttingen 1976) 68-75, aldaar 71.

¹⁵¹ Karel van het Reve, 'Het ondergrondse Rusland' (1970) in: Idem, *Een grote bruine envelop. Een keuze uit eigen werk* (Amsterdam 1991) 25-37, aldaar 29.

¹⁵² Jan Urban, 'Bezmocnost mocných', *Listy* 23 (1993) nr. 5, 3-10, aldaar 5.

respectievelijk de Tweede Wereldoorlog en de Praagse Lente. Bij de derde generatie was niet zozeer sprake van een allesbepalende gebeurtenis die voor een sterk generatiebewustzijn heeft gezorgd, maar was het eerder de kloof met haar voorgangers die voor enige gemeenschappelijkheden zorgde.¹⁵³ Hoewel men bij gebrek aan harde gegevens wat betreft de omvang en leeftijdsopbouw van de Tsjechische oppositie moet oppassen met stellige uitspraken, vallen op basis van deze driedeling wel enkele grote lijnen te trekken. Toegepast op de woordvoerders van *Charta 77*, die een representatief beeld geven van de in *Charta* aanwezige stromingen, valt bijvoorbeeld de sterke vertegenwoordiging van de bezettingskinderen op.¹⁵⁴ Van de achtendertig woordvoerders die *Charta 77* in haar bestaan onder het communisme heeft gehad, waren er zeventien in 1930 of eerder geboren. Van deze zeventien waren er twaalf oud-lid van de KSČ. Deze generatie had met eigen ogen de ineenstorting van de democratische orde in Tsjechoslowakije meegemaakt en zij zag in het communisme een aantrekkelijk alternatief. Daarin werd ze nog gesterkt door de belangrijke rol die de Sovjet-Unie in de strijd tegen het nationaal-socialisme had gespeeld. Het waren mensen die vol overtuiging tot de KSČ waren toegetreten, maar in de jaren vijftig oog kregen voor de misstappen bij de opbouw van het communisme. In de jaren zestig behoorden zij tot de hervormingsgezinde vleugel van de KSČ, engageerden zich actief tijdens de Praagse Lente, en werden na de inval uit de partij gezet of verlieten die uit eigen beweging. Deze oudste generatie *Charta*-woordvoerders was hoog opgeleid en had vaak prestigieuze en invloedrijke ambten vervuld: Jiří Hájek (1913-1993) was minister van Buitenlandse Zaken geweest, en Jaroslav Šabata (1927) en Ladislav Lis (1926-2000) hadden beiden hoge functies in de KSČ gehad, de journaliste Anna Marvanová (1928-1992) had bij de radio gewerkt, Jiří Ruml (1925-2004) was in 1968 voorzitter van de journalistenbond geweest en de chirurg Bedřich Placák (1914-1993) had aan de Karelsuniversiteit gedoceerd.

Na hun breuk met de partij namen de hervormingsgezinde communisten in verschillende mate afstand van hun vroegere politieke ideeën. Er wordt vaak gezegd dat het gewelddadige einde van de Praagse Lente ervoor zorgde dat vele communisten van hun geloof vielen, maar dat lijkt niet te gelden voor de weggezuiverde communisten die later actief werden in de oppositie. Zij vormden een klein, maar prominent deel van de bijna vijfhonderdduizend mensen die uit de KSČ waren gezet of hun lidmaatschap hadden opgezegd. Er was wel sprake van ontuchtering, zeker toen in de jaren zeventig bleek dat de westerse communistische partijen niet bereid waren consequenties te verbinden aan hun kritiek op de inval. Toch bleef een harde kern van ex-partijleden geloven in de mogelijkheid van een democratiseringsproces à la de Praagse Lente. Dat gold bijvoorbeeld voor Jiří Hájek, oorspronkelijk een sociaal-democraat, die in 1948 een warm voorstander was geweest van het gedwongen samengaan van de sociaal-democratische en communistische partijen. Ook als dissident hield Hájek de mogelijkheid van een dialoog met de communisten altijd open. Bij anderen overwoog scepsis, maar slechts een enkeling brak volledig met elke vorm van socialisme. De meeste van hen hadden zoveel geloof en hoop in het communisme

¹⁵³ Lutz, *Dissidenten und Bürgerbewegung*, 34-38.

¹⁵⁴ Alle biografische gegevens van de woordvoerders zijn ontleend aan: Prečan, *Charta 77 1977-1989*, 477-485.

geïnvesteed, gedurende vele jaren en in extreme situaties, dat het hen niet gemakkelijk viel deze erfenis van zich af te schudden.

De oudste generatie dissidenten omvatte echter meer dan uit de gratie gevallen communisten. Tot de vijf niet-communistische woordvoerders van *Charta* van deze generatie behoorden de filosofen Ladislav Hejdíánek (1927), Radim Palouš (1924) en Jan Patočka (1907-1977). Zij belichaamden de wankele, maar door een aanzienlijk deel van de Tsjechische dissidenten gekoesterde continuïteit met het vooroorlogse, niet-communistische Tsjechoslowakije. Vooral bij Patočka en Hejdíánek reikte die band verder dan hun leeftijd alleen, hij bestond ook uit intensieve bestudering van het gedachtegoed van Tomáš Masaryk, de aartsvader van de Eerste Republiek, die in de officiële wetenschap nauwelijks aan bod kwam. Als niet-marxistische filosofen leidden ze een moeizaam academisch bestaan. Patočka mocht na de machtsgreep van 1948 niet meer aan de Karelsuniversiteit lesgeven en vond onderdak bij verschillende wetenschappelijke instituten. Net als zijn leerling Hejdíánek kreeg hij tijdens de Praagse Lente weer een serieuze aanstelling, maar beiden verloren die weer tijdens de zuiveringen van de jaren zeventig. Palouš raakte zijn baan als docent aan de Karelsuniversiteit in 1977 kwijt, nadat hij de *Charta*-verklaring had ondertekend. Nu ze uit de officiële instellingen waren verdreven, zochten ze alledrie hun toevlucht tot het circuit van ondergrondse filosofische seminars. Daarmee stonden ze symbool voor de niet-communistische intelligentsia die, vooral als ze tot politiek gevoelige vakgebieden als filosofie of geschiedenis behoorden, in zwaar weer waren beland na de communistische machtsovername. Na de Praagse Lente kregen deze in de verdrukking geraakte wetenschappers gezelschap van sommigen van hun vroegere kwelgeesten. Soms ging het om mensen die letterlijk tegenover elkaar hadden gestaan. Zo had Hejdíánek in februari 1948 nog deelgenomen aan een demonstratie ter ondersteuning van president Beneš, die uiteen was gejaagd door een politie-eenheid onder leiding van de latere chartist Oldřich Hromádka.¹⁵⁵ Tegenstanders van weleer zaten nu in het zelfde schuitje, maar de onderlinge relaties waren nooit helemaal vrij van spanningen. Zeker wanneer ‘1948’ of ‘1968’ ter sprake kwam, konden de gemoederen hoog oplopen.

De tweede generatie, de kinderen van de Praagse Lente, was ook sterk vertegenwoordigd in *Charta*. Twintig woordvoerders waren in de periode 1931-1953 geboren. Deze generatie was sterk gevormd door de Praagse Lente, maar hun beeld van deze periode, en de hervormingen die eraan vooraf waren gegaan, botste met dat van de oudere generatie. Net als in vele westerse landen was in de jaren zestig in Tsjechoslowakije een generatieconflict ontstaan, waarbij vooral studenten een belangrijke rol speelden. Zij spraken hun ouders aan op fouten uit het verleden, waarvan de stalinistische excessen uit de jaren vijftig het schrijnendste voorbeeld waren. De kritiek was echter niet alleen gericht op voor de hand liggende mikpunten als de dogmatische partijleider en president Antonín Novotný, maar strekte zich ook uit tot de progressieve communisten die het hervormingsproces in gang hadden gezet. Zo sprak Václav Havel over de gemengde gevoelens die hij overhield aan

¹⁵⁵ Miloš Rejchrt, Štěpán Hájek en Michal Plzák, *O něco svobodnější. Rozhovory* (Praag 2002) 167-168.

manifestaties waar hervormers aan het woord waren. Behalve vreugde over het nieuwe geluid voelde hij ook droefheid wanneer ‘mensen die gebonden waren aan de heersende ideologie na twintig jaar van hun eigen bewind voor zichzelf zaken aan het ophelderen waren, die alle anderen al die twintig jaar al wisten’.¹⁵⁶ Deze afstandelijke houding ten opzichte van het communisme is kenmerkend voor de *Charta*-woordvoerders van deze generatie, van wie er slechts twee lid van de KSČ zijn geweest. Hoewel er ook in de studentenbeweging groepen waren die zich aangetrokken voelden tot het communistische gedachtegoed en linkse ideologieën in het algemeen, zag een meerderheid van hen in de Praagse Lente niet de langverwachte inlossing van de communistische belofte. Voor de meeste jongeren waren afschaffing van de censuur en herstel van de democratische procedures in de KSČ slechts het begin, en de oudere generatie van hervormingsgezinde communisten werd verweten veel te lang te wachten met verdere democratisering. Dergelijke kritiek kon vrijelijk geuit worden op openbare bijeenkomsten en in de talloze nieuwe tijdschriften die tijdens de Praagse Lente het licht zagen. Daar traden ook jonge schrijvers en kunstenaars, die al enkele jaren nadrukkelijk op de poort hadden geklopt, voor het voetlicht. Deze culturele kant van de Praagse Lente was onder de *Charta*-woordvoerders vertegenwoordigd met Havel (1936) en de populaire zangeres Marta Kubišová (1942).

Een grote groep religieuze dissidenten behoorde qua leeftijd wel tot de kinderen van de Praagse Lente, maar was er minder door gevormd. *Charta*-woordvoerders uit deze hoek waren onder andere de katholieken Václav Benda (1946), Václav Malý (1950) en de protestanten Jan Kozlík (1946), Jan Litomiský (1943) en Miloš Rejchrt (1946). Vanwege hun religieuze oriëntatie waren zij buitenstaanders in het communistische Tsjechoslowakije, waar de kerken zeer terughoudend waren met kritiek op de staat. Na de Praagse Lente, die voor een kortstondige versoepeling van de betrekkingen tussen kerk en staat had gezorgd, kwamen er echter scheurtjes in deze verstandhouding. Zowel Malý als Rejchrt hadden enige tijd als respectievelijk priester en dominee gewerkt binnen de door de staat gestelde grenzen, maar beide verloren in de jaren zeventig de daartoe benodigde vergunning omdat zij weigerden zich bij de hernieuwde repressie neer te leggen. Vanaf de jaren zeventig deden steeds meer religieuze dissidenten van zich spreken, vaak op individuele basis.¹⁵⁷

De derde generatie, de kinderen van de normalisatie, was maar mondjesmaat vertegenwoordigd in *Charta*. Van alle woordvoerders was er slechts één na 1960 geboren. Onder deze jongste generatie, die voornamelijk uit studenten, mensen uit de *underground* en kinderen van dissidenten bestond, was wel respect voor *Charta*, er waren ook contacten, maar het werd als een initiatief van de ouderen gezien. Typerend voor deze houding is de schrijver Jáchym Topol (1962), die naar eigen zeggen lang wachtte met het ondertekenen van *Charta* omdat zijn vader al chartist was en hij wat anders wilde.¹⁵⁸ Vanaf het midden van de jaren tachtig, toen het aantal groepen steeg van zeven in 1986 naar zestig in de zomer van 1989,

¹⁵⁶ Havel, ‘Dálkový výslech’, *Spisy* 4, 801.

¹⁵⁷ H. Gordon Skilling, *Samizdat and independent society in Central and Eastern Europe* (Oxford 1989) 83-89.

¹⁵⁸ Tomáš Weiss, *Jáchym Topol. Nemůžu se zastavit* (Praag 2000) 61.

begonnen de kinderen van de normalisatie hun eigen groepen op te richten.¹⁵⁹ Deze werkten minder intensief samen dan de oudere generaties hadden gedaan. Er was geen samenbindend generatiebewustzijn en dat ziet men terug in de zeer diverse thematiek van deze groepen. Naast aandacht voor concrete onderwerpen als ecologie en de vredesproblematiek deden de meest uiteenlopende politieke opvattingen de ronde, tot aan een provocerend pleidooi voor herstel van de monarchie toe. Er was geen enkele interesse in een al dan niet hervormd communisme, laat staan vertrouwen in de KSČ. De studenten vervulden een enigszins andere rol aangezien zij, anders dan de meeste kinderen van dissidenten en de mensen uit de *underground*, tot op zekere hoogte in het systeem waren geïntegreerd. Zij namen niet zo radicaal afstand van het regime, maar probeerden binnen de universiteit kleine, maar concrete veranderingen af te dwingen.¹⁶⁰

Bij de DDR-oppositie levert een indeling in generaties niet zulke heldere verschillen op. Er valt geen duidelijke scheiding aan te brengen in vormen van oppositie en opvattingen naar leeftijd, behalve dan bij enkele groepen die bijna volledig uit jongeren bestonden, zoals die uit het jeugdwerk van de *Offene Arbeit*. Veelzeggend is wel dat de oudere generaties nauwelijks betrokken waren bij de politiek alternatieve groepen. Volgens een Stasi-studie uit 1989, waarin 161 politiek alternatieve groepen worden geanalyseerd, was nog geen 5% van de betrokkenen ouder dan vijftig. Dat wil zeggen dat van de mensen die de Tweede Wereldoorlog nog enigszins bewust hadden meegemaakt, nauwelijks iemand de weg naar de oppositie had gevonden.¹⁶¹ Robert Havemann (1910), die mede door zijn verzetsactiviteiten tijdens de oorlog een grote autoriteit genoot, was een uitzondering op de regel. Natuurlijk waren er onder deze generatie wel principiële tegenstanders van het communistische bewind, maar die zaten vaak al lang in het Westen. Tot de bouw van de Muur in 1961 kon men de DDR immers relatief gemakkelijk verlaten. Daarnaast waren er ook overtuigde communisten die, net als Havemann, grote bezwaren tegen de koers van de DDR hadden, maar bij hen zat de trouw aan de partij en de communistische beweging er dank zij de vervolging onder het Derde Rijk zeer sterk in. Het was voor hen ondenkbaar contact te zoeken met kerkelijke groepen. Bij de wat jongeren, de rond 1930 geboren, speelden schuldgevoelens over de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol in hun politieke zwijgzaamheid. Zij hadden grote moeite kritiek te leveren op de door hen bewonderde *Gründerväter* van de DDR, die tot de kleine minderheid van de Duitse bevolking behoorden die zich wel actief tegen het nationaal-socialisme had verweerd.¹⁶² Het antifascisme was het aambeeld waarop de DDR was gesmeed en dat gaf de oudste generatie, die tot het eind van de DDR de politieke macht behield, een onaantastbare status in de ogen van de groep net daaronder.

De politiek alternatieve groepen werden gedomineerd door mensen die in de jaren veertig en vijftig zijn geboren. Vrijwel alle belangrijke figuren uit de politiek alternatieve

¹⁵⁹ Jan Pauer, 'Charta 77. Moralische Opposition unter den Bedingungen der Diktatur' in: Wolfgang Eichwede ed., *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa: die 60er bis 80er Jahre* (Bremen 2000) 52-63, aldaar 62-63.

¹⁶⁰ Lutz, *Dissidenten und Bürgerbewegung*, 59-64.

¹⁶¹ Choi, *Von der Dissidenz zur Opposition*, 197.

¹⁶² Wolfgang Engler, *Die Ostdeutschen. Kunde von einem verlorenen Land* (Berlijn 2000) 320-223.

groepen, en ook de mensen die in 1989 een vooraanstaande rol speelden in de politieke oppositie, behoorden tot deze generatie. Volgens de al genoemde Stasi-studie behoorden 50,4% van de 663 betrokkenen tot de leeftijdsgroep 31-50, wat betekent dat ze in de periode 1939-1958 zijn geboren. Deze generatie had geen duidelijke herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en identificeerde zich niet zo sterk met het communisme als de ouderen. Anderzijds leefde er, dankzij de relatief hoge levensstandaard en minder zichtbare repressie, ook geen sterk anticommunisme onder deze jaargangen. Zij waren er dankzij de Praagse Lente zelfs vaak van overtuigd dat een democratisch communisme in principe mogelijk was. De overgrote meerderheid van hen was ten tijde van de DDR geboren en beschouwden het communistische systeem daarom als een vanzelfsprekendheid. Dat gold misschien nog wel sterker voor de leeftijdscategorie 21-30, die in 1989 met 39,1 % ook een groot aandeel had in de door de Stasi in kaart gebrachte politiek alternatieve groepen.¹⁶³

Dat de dertigers zo sterk vertegenwoordigd waren in de politiek alternatieve groepen had ook sociaal-economische achtergronden. Net als in Tsjechoslowakije probeerde Honecker de binnenlandse steun voor het regime te vergroten door materiële welvaart tot een prioriteit te maken. Dit consumptiesocialisme riep bij mensen die nog enig geloof hechtten aan de communistische utopie veel weerzin op. Daarbij was deze strategie op de lange termijn gedoemd te mislukken. Weliswaar waren fel begeerde producten als koelkasten, televisies en auto's onder Honecker wijdverspreider dan vroeger, maar dat ging ten koste van broodnodige investeringen in de economie. Tegelijkertijd stagneerde de sociale mobiliteit. In de eerste jaren van de DDR waren er door de ingrijpende elitewisseling veel carrièremogelijkheden voor jongeren, wat bij een deel van de bevolking de acceptatie van het regime verhoogde. Aanvankelijk bleef de sociale mobiliteit hoog doordat in de periode 1949-1961 2,7 miljoen mensen naar het Westen vertrokken. Na de bouw van de Muur nam de emigratie echter drastisch af, waardoor er vanaf de jaren zeventig een blokkade ontstond voor de jongeren.¹⁶⁴ Het DDR-regime slaagde er daarom steeds minder in nieuwe generaties te integreren, en deze trend zette in de jaren tachtig door. Overigens is in Tsjechoslowakije een vergelijkbare ontwikkeling te zien, maar dan enige tijd later. Door de grootschalige zuiveringen na de Praagse Lente, waarbij zo'n vijfhonderdduizend mensen hun baan hadden verloren, kon de generatieblokkade wat verzacht worden, totdat in de jaren tachtig dezelfde problemen de kop op staken.¹⁶⁵

Ondanks de overeenkomsten met Tsjechoslowakije bestond er in de DDR geen generatie '68. De actieve kern van de politiek alternatieve groepen, de culturele oppositie, de hervormingsgezinde SED-leden en ook de mensen die een emigratieverzoek hadden ingediend, behoorden allemaal min of meer tot dezelfde leeftijdsgroep. Materieel waren ze er goed aan toe, maar politieke inspraak hadden ze niet en die hebben ze nooit gezamenlijk

¹⁶³ Choi, *Von der Dissidenz zur Opposition*, 196-198.

¹⁶⁴ Jürgen Kocka, 'Eine durchherrschte Gesellschaft' in: Hartmut Kaelble, Jürgen Kocka en Hartmut Zwahr ed., *Sozialgeschichte der DDR* (Stuttgart 1994) 547-553, aldaar 548-549.

¹⁶⁵ Jaroslav Krejčí en Pavel Machonin, *Czechoslovakia, 1918-92. A laboratory for social change* (Oxford 1996) 194.

opgeëist.¹⁶⁶ Er wordt wel geschreven dat de versplintering van deze generatie onvermijdelijk was omdat de onderlinge verschillen eenvoudigweg te groot waren.¹⁶⁷ In Tsjechoslowakije ontbrak het echter ook niet aan onderlinge animositeit of uiteenlopende opvattingen, en toch lukte het daar wel om verschillende gezindtes op één lijn te krijgen. Het lijkt in de DDR echter te hebben ontbroken aan gebeurtenissen die ervoor zorgden dat leeftijds- en lotgenoten zichzelf een generatie gingen voelen. Er was geen ‘Generationenbewußtsein’.¹⁶⁸ In Tsjechoslowakije was dat er wel, en dat was niet alleen aan de Praagse Lente te danken, maar ook aan de daaropvolgende repressie, zoals de dissident en oud-KSČ-lid Petr Pithart schreef:

‘De omvang en de grondigheid van de repressie hebben tot iets geleid waar het regime absoluut niet blij mee kan zijn: de *gemeenschappelijke* beleving van vervolging van communisten en niet-communisten, gelovigen en atheïsten, voormalige beroemdheden en de jonge underground enz.. Het altijd wat abstracte principe van de ondeelbaarheid van rechten en vrijheden is hier een concrete ervaring geworden van honderdduizenden en miljoenen. Het inzicht in de waarden die we gezamenlijk voor iedereen moeten verdedigen, is er bij ons letterlijk ingeramd’.¹⁶⁹

Dankzij de invasie en de daaropvolgende stapsgewijze installatie van een sovjetvriendelijk bewind, had verzet tegen het Husák-regime een nationale kleur gekregen. Mensen met hele verschillende achtergronden en opvattingen konden zo toch het gevoel krijgen dat ze aan dezelfde kant stonden. Dat werd nog versterkt door de vervolging waaraan velen werden blootgesteld. Binnen een paar jaar werden ruim driehonderdduizend partijleden uit de KSČ gezet en een vergelijkbaar aantal mensen verloor zijn baan.¹⁷⁰ Het merendeel van hen hield zich vervolgens verre van welke politieke activiteit dan ook, maar de gemeenschappelijke ervaring van onderdrukking schiep wel de basis voor een soort ‘wij-gevoel’ onder de verschillende oppositionele fracties, ook al verliep hun onderlinge samenwerking allesbehalve rimpelloos.

In de Oost-Duitse oppositiegroepen was het bewustzijn tot één groep te behoren, veel zwakker ontwikkeld. Eén van de redenen daarvan was dat het SED-regime, hoewel verre van populair, zichzelf niet zo sterk in diskrediet had gebracht als het Praagse normalisatie-bewind. Een duidelijk vijandbeeld wil nog wel eens helpen onderlinge meningsverschillen te overbruggen, maar de houding ten opzichte van de SED was niet eensgezind negatief. Een aanzienlijk deel van de in politiek alternatieve groepen actieve mensen was niet uit op de val van de SED en had daarom lange tijd grote moeite met het etiket ‘oppositie’. Dit zelfbeeld stond een eensgezind groepsbewustzijn in de weg.

¹⁶⁶ Dieter Rink, ‘Ausreiser, Kirchengruppen, Kulturopposition und Widerstand in der DDR in den 70er und 80er Jahren’ in: Detlef Pollack en Dieter Rink ed., *Zwischen Verweigerung und Protest. Politischer Protest in der DDR 1970-1989* (Frankfurt am Main en New York 1997) 54-77, aldaar 70-74.

¹⁶⁷ Engler, *Die Ostdeutschen*, 335-340.

¹⁶⁸ Fehr, ‘Eliten, Gegen-Eliten und Generationskonflikte’, 151-152.

¹⁶⁹ Petr Pithart, ‘Nečekání na Godota’ (1977) in: Idem, *Dějiny a politika. Eseje a úvahy z let 1977-1989* (Praag 1990) 305-325, aldaar 319. Gepubliceerd onder het pseudoniem Josef Sládeček.

¹⁷⁰ Renner, *Tsjechoslowakije na 1945*, 114-117.

De voor de Oost-Duitse oppositie typische verbrokkeling had ook te maken met de aard van de onderdrukking, die in de DDR alomvattender maar ook subtieler was. In geen enkel ander land beschikte de geheime dienst over zo veel technische mogelijkheden en zo'n uitgebreid personeelsapparaat, dat in 1989 uit zo'n 91.000 medewerkers en 174.000 informanten bestond.¹⁷¹ Haar collega's van de *Státní Bezpečnost* (StB; Staatsveiligheid) moesten het bij een ongeveer even grote bevolking doen met zo'n vijftienduizend medewerkers en het dubbele daarvan aan informanten.¹⁷² De Stasi kon daardoor achter de schermen werken en via ingewikkelde spionagetechnieken toch een goed beeld krijgen van de ontwikkelingen in het oppositionele milieu. Ze hoefde minder snel dan haar Tsjechoslowaakse collega's haar toevlucht te nemen tot arrestaties, huiszoekingen en andere in het oog springende maatregelen, die tot verontwaardiging en solidariteitsacties zouden kunnen leiden. Manuscripten van verdachte schrijvers konden in beslag worden genomen, met alle ophef van dien, maar ook door een voor de Stasi werkende schoonmaakster heimelijk worden weggenomen, gekopieerd en teruggelegd, zoals met de dagboek aantekeningen van Stefan Heym is gebeurd.¹⁷³ Net zo onzichtbaar was de psychologische terreur, waarbij de Stasi probeerde mensen kapot te maken zonder sporen na te laten, bijvoorbeeld door kwalijke geruchten te verspreiden of iemands carrière te frustreren.¹⁷⁴ Bij zulke arbeidsintensieve operaties maakte de Stasi gebruik van haar vele *informelle Mitarbeiter*, waarvan er in vrijwel elke oppositiegroep van belang een paar zaten. De StB had ook haar contacten in *Charta 77*, maar lang niet zo veel en zij zaten meestal niet op sleutelposities.¹⁷⁵ De Stasi gebruikte de informanten als informatiebron, maar zij werden ook ingezet om verdeeldheid te zaaien. Door het verspreiden van roddels en het op de spits drijven van discussies probeerden de informanten de onderlinge verstandhouding binnen de oppositiegroepen te verstoren. Bovendien zorgde het besef dat bij elk gesprek de Stasi aan tafel kon zitten voor een sfeer van wederzijdse verdachtmakingen, wat de samenwerking tussen de oppositiegroepen bemoeilijkte. Hoewel sommige dissidenten zich van dit mechanisme goed bewust waren en op allerlei manieren probeerden het te doorbreken, is dit nooit helemaal gelukt. In de late jaren tachtig werden arrestaties en invallen door de Stasi wel aangegrepen voor protestacties waar steeds meer mensen bij betrokken waren, maar het bleek moeilijk het zorgvuldig gekweekte klimaat van wantrouwen te veranderen. Dat er in de herfst van 1989 in de DDR niet één overkoepelende politieke oppositiebeweging werd opgericht, zoals in de meeste andere communistische landen gebeurde, maar meerdere elkaar beconcurrerende groepen, had

¹⁷¹ Klaus Schroeder, *Der SED-Staat. Geschichte und Strukturen der DDR* (München 1998) 442.

¹⁷² Pavel Žáček, 'Staatssicherheit versus Státní bezpečnost. K bezpečnostní terminologii dvou satelitních tajných služeb sovětského bloku', *Soudobé dějiny* 7 (2000) nr. 3, 357-361, aldaar 360. 'O StB zjistíme, co dnes ani netušíme', *Mladá Fronta Dnes* (17 februari 2007).

¹⁷³ Stefan Heym, *Der Winter unsers Mißvergnügens. Aus den Aufzeichnungen des OV Diversant* (München 1996) 8-13.

¹⁷⁴ Zie voor een overzicht van de gebruikte methodes: Sandra Pingel-Schliemann, *Zersetzen. Strategie einer Diktatur* (Berlijn 2002) 187-359.

¹⁷⁵ Radek Schovánek, 'Devět agentů mezi námi', *Lidové Noviny* (9 januari 2007) Bijlage over *Charta 77*, 1-2.

zeker te maken met de rol van de Stasi.¹⁷⁶ Haar tactiek van verwarring en angst zaaien zorgde ervoor dat repressie in de Oost-Duitse oppositie vooral tot verdeeldheid leidde en niet het door Pithart beschreven verbroederende effect had.

Intellectuelen en krakers, ballingen en *Ausreiser*

Verdeeldheid, breuken en discontinuïteit zijn ook in andere opzichten kenmerkend voor de Oost-Duitse oppositie. Opvallend is bijvoorbeeld de minieme rol die intellectuelen in de politiek alternatieve groepen hebben gespeeld. De kopstukken van de Tsjechische oppositie waren mensen van naam en faam en met invloedrijke internationale kennissen, die wisten hoe ze aandacht voor hun lot moesten krijgen. De aanvankelijk panische reacties van de autoriteiten op *Charta 77* kwamen voort uit de vrees dat deze dissidenten met hun morele en professionele autoriteit veel weerklank onder de bevolking zouden vinden. De SED hoefde zich minder druk te maken over de in dezelfde tijd opkomende politiek alternatieve groepen, want daarin waren nauwelijks bekende personen actief. Volgens politbureaulid Günter Schabowski waren de gestaag groeiende groepen wel een ergernis, maar werden ze absoluut niet als een bedreiging gezien.¹⁷⁷ Dat lag anders met mensen die tot de culturele elite behoorden. De enkele keer dat die zich kritisch over de DDR uitlieten, zoals met de Biermann-affaire, werden ze door hoge politici en campagnes in de pers onder druk gezet om in te binden, maar zulk grof geschut hoefde niet vaak te worden ingezet.

De Duitse socioloog Helmut Fehr beschrijft de oppositiebewegingen van Hongarije, Polen en Tsjechoslowakije, waarin intellectuelen prominent vertegenwoordigd waren, als een ‘Gegen-Elite’ die naar de coulissen was verdreven, maar over alle kwalificaties beschikte om het bewind van de communisten over te nemen. Alleen al door haar bestaan vormde deze groep een bedreiging voor de machthebbers.¹⁷⁸ In Oost-Duitsland ontbrak zo’n alternatieve elite. Statistisch gezien viel het nog wel mee met de onderrepresentatie van hoger opgeleiden in de oppositiegroepen. Volgens een Stasi-rapport uit 1989 waarin de achtergrond van een kleine zevenhonderd activisten werd onderzocht, was bijna de helft academisch geschoold. Tegen de zestig procent daarvan was echter theoloog en werkzaam in de maatschappelijk geïsoleerde kerk. Zo’n elf procent van de onderzochte personen was student, vaak op één van de theologie-opleidingen.¹⁷⁹ Wel waren vooral in de wat grotere groepen die halverwege de jaren tachtig ontstonden, artsen en mensen uit de exacte wetenschap actief.¹⁸⁰

Het aandeel van hoger opgeleiden mocht dan aanzienlijk zijn, *publieke* intellectuelen ontbraken. *Charta* was een initiatief van mensen die tot de hoogste maatschappelijke kringen hadden behoord. De Oost-Duitse politiek alternatieve groepen werden juist bevolkt door

¹⁷⁶ Bärbel Bohley, één van de oprichters van het *Neue Forum*, weigerde bijvoorbeeld samen te werken met de door haar –naar later bleek terecht– van Stasi-activiteiten verdachte advocaat Wolfgang Schnur, die daarop met anderen *Demokratischer Aufbruch* oprichtte.

¹⁷⁷ Günter Schabowski, *Das Politbüro. Ende eines Mythos* (Reinbek bei Hamburg 1990) 57-58.

¹⁷⁸ Fehr, ‘Eliten, Gegen-Eliten und Generationskonflikte’, 151-156.

¹⁷⁹ Choi, *Von der Dissidenz zur Opposition*, 201.

¹⁸⁰ Von zur Mühlen, *Aufbruch und Umbruch*, 80.

mensen die de kans niet hadden gekregen hun sporen te verdienen. Deze ‘blocked ascendants’, zoals de Amerikaanse socioloog John Torpey ze noemt, waren vaak geboren in de jaren veertig en vijftig en hadden nog geen carrière gemaakt.¹⁸¹ Ze legden daarom, in tegenstelling tot hun Tsjechische tegenhangers, niet veel gewicht in de schaal met hun reputatie. Belangrijke figuren uit de Oost-Duitse oppositie, zoals Gerd Poppe en Reinhard Schult, waren zich goed bewust van het gebrek aan intellectueel profiel.¹⁸² Herhaaldelijke uitnodigingen aan bekende intellectuelen in de groepen actief te worden of hun naam te verbinden aan petitie, bleven vrijwel altijd onbeantwoord.¹⁸³ Bekende schrijvers als Stefan Heym en Günter de Bruyn, die geen partijlid waren maar wel tot het literaire establishment behoorden, gaven wel eens een lezing voor kerkelijke basisgroepen. Ze traden echter niet op de voorgrond en hadden die ambitie ook niet. Met uitzondering van de gewezen hoogleraar en SED-lid Robert Havemann was er nauwelijks iemand actief in de Oost-Duitse oppositie die hoog op de maatschappelijke ladder in de DDR had gestaan.

De DDR-oppositie was ook op geografisch en persoonlijk gebied verdeeld. In Tsjechoslowakije dreef de oppositie op netwerken van personen die elkaar kenden uit betere tijden. Een goed voorbeeld daarvan is de sociologe Jiřina Šiklová, die zeer actief verboden literatuur verspreidde en een spil was in de smokkel van samzidatbladen en voor publicatie bestemde documenten van dissidenten naar het buitenland. Šiklová deed dit werk vrijwel uitsluitend met mensen die ze al van ruim voor de Praagse Lente kende. Uitgerekend de enige persoon die pas in een latere fase bij deze kring kwam, bleek een informant van de StB.¹⁸⁴ Het grote belang van informele contacten wordt ook weerspiegeld in de bijzondere positie van Praag, dat het onbetwiste centrum van de dissidenten was. In de hoofdstad zetelde de politieke en culturele elite, ook het deel dat uit het officiële leven verstoten was. Hoewel Oost-Berlijn zeker een belangrijke verzamelplek van andersdenkenden was, had het niet zo’n dominante positie in het oppositionele landschap. In de DDR was de oppositie meer verspreid, ze had wat weg van een kruid dat op verschillende plekken wortel schoot, moeite had met groeien, maar ook niet makkelijk te verwijderen bleek. Kerkelijke basisgroepen ontstonden door het hele land en opereerden vaak geïsoleerd van elkaar. In de jaren tachtig kwamen er via de netwerken van de kerk wel steeds meer bovenregionale contacten, maar pogingen tot meer samenwerking strandden nogal eens in discussies over formaliteiten. De betrokkenen hechtten erg aan hun autonomie en waren, anders dan de Tsjechen, niet doordrongen van de noodzaak gezamenlijk op te trekken. De versplintering bleef daardoor groot, maar dat had ook

¹⁸¹ Torpey, *Intellectuals, socialism and dissent*, 94.

¹⁸² Christof Geisel en Christian Sachse, *Wiederentdeckung einer Unperson. Robert Havemann im Herbst 89 - Zwei Studien* (Berlijn 2000) 92. Gerd Poppe, ‘Zur Entwicklung des grenzüberschreitenden Dialogs’ in: *Spuren. Zur Geschichte der Friedensbewegung in der DDR* [Radix-Blätter 8] (Samizdatuitgave; Berlijn (Oost) 1988) 94-107, aldaar 98.

¹⁸³ Zie bijvoorbeeld Poppe’s voorstel Christa Wolf te benaderen voor een manifest dat de Slotakte van Helsinki ondersteunde. Gerd Poppe, ‘Unterstützungserklärung für das Memorandum ‘Das Helsinki-Abkommen mit wirklichem Leben erfüllen’ (1986), Matthias-Domaschk-Archiv (MDA) 11.1.2.1. Europäisches Netzwerk für den Ost-West Dialog.

¹⁸⁴ Interview van auteur met Jiřina Šiklová (Amsterdam, 21 mei 2003).

voordelen. Door de geografische spreiding en het gebrek aan centrale sturing konden de staat en het behoudende deel van de kerkleiding de groepen nooit helemaal in hun greep krijgen.

De fragmentatie van de Oost-Duitse oppositie hangt nauw samen met de voor de geschiedenis van de DDR zo kenmerkende emigratiegolven. Van 1949 tot aan de bouw van de Berlijnse Muur in 1961 verlieten 2,7 miljoen mensen Oost-Duitsland. Daarna daalde de emigratie enorm, maar tot het revolutiejaar 1989 trokken nog altijd ruim 600.000 mensen weg. 35 procent daarvan had niet op toestemming gewacht, maar was gevlucht, vaak op riskante wijze.¹⁸⁵ De onophoudelijke stroom emigranten was een permanente bedreiging voor de DDR en zou in 1989, toen de emigratie explosieve vormen aannam, de directe aanleiding zijn voor haar ondergang.

Emigratie was echter ook een aderlating voor de oppositiebewegingen, die niet alleen mensen uit hun midden maar ook veel potentiële bondgenoten zagen vertrekken. In een beroemd geworden theorie stelde de econoom Albert Hirschmann dat in de DDR de mogelijkheid van *Exit* (emigratie) de ontwikkeling van *Voice* (protest) ondermijnde.¹⁸⁶ Het Oost-Duitse regime doorzag dit mechanisme en probeerde ervan te profiteren. Terwijl doorsneeburgers het land nauwelijks uitkwamen, hoopte de SED door de strategische toekenning van uitreisvisa van tegenstanders af te komen. Na de Biermann-affaire mochten vele gedesillusioneerde kunstenaars, die anders misschien voor problemen hadden gezorgd, Oost-Duitsland verlaten of kregen zij felbegeerde visa waarmee ze het land vrijelijk in- en uit konden gaan. Mensen die een belangrijke rol speelden in oppositiegroepen werden soms letterlijk het land uitgepest. Tegenwerking op allerlei fronten, waar in veel gevallen ook familieleden het slachtoffer van werden, bracht hen ertoe het aanbod naar West-Duitsland te vertrekken aan te nemen.

Door ontevreden burgers gecontroleerd naar het buitenland te laten afvloeien, hoopte het Oost-Duitse bewind de angel uit de protestbewegingen te halen. Die opzet bleek in de praktijk niet te werken. In de jaren tachtig dienden meer en meer mensen een emigratieverzoek –een *Ausreiseantrag*– in en deze *Antragsteller* durfden steeds openlijker hun recht het land te verlaten op te eisen. Uiteindelijk kregen velen van hen na enkele jaren hardnekkig actievoeren de benodigde reisdocumenten en dat trok weer anderen met hetzelfde voornemen aan. Wel slaagden de Oost-Duitse autoriteiten erin om de activiteiten van bepaalde oppositiegroepen te bemoeilijken of zelfs stil te leggen. Het afgedwongen vertrek van bepaalde personen kon de doodsteek zijn voor een groep.¹⁸⁷ Juist mensen met ervaring in de omgang met de Stasi en die contacten hadden met andere groepen, waren hard nodig. Door het wegvallen van zulke figuren was er geen continuïteit en kon het wederzijdse vertrouwen, dat belangrijk was voor de samenwerking tussen de groepen, moeilijk ontstaan.

¹⁸⁵ De cijfers komen uit: Bernd Eisenfeld, 'Flucht und Ausreise, Macht und Ohnmacht' in: Kuhrt, *Opposition in der DDR*, 381-419, aldaar 397-399.

¹⁸⁶ Albert Hirschmann, 'Exit, voice, and the fate of the GDR' in: Idem, *A propensity to self-subversion* (Cambridge 1995) 9-44.

¹⁸⁷ Zie de bijdragen van Guntolf Herzberg en Peter Eisenfeld in: Ferdinand Kroh ed., '*Freiheit ist immer Freiheit...*' *Die Andersdenkenden in der DDR* (Frankfurt am Main en Berlijn (West) 1988).

Zo werden de netwerken, die in Tsjechoslowakije zo belangrijk waren voor het functioneren van de oppositie, in de DDR verscheurd of in de kiem gesmoord.

Emigratie was ook in de geschiedenis van communistisch Tsjechoslowakije een factor van belang, maar de getallen lager beduidend lager. Na de machtsgreep van 1948 trokken ongeveer zestigduizend mensen naar voornamelijk westerse landen, de invasie van 1968 werd gevolgd door het vertrek van nog eens tweehonderdduizend mensen.¹⁸⁸ Net als in de DDR probeerde het regime van hardnekkige tegenstanders af te komen door ze het leven zo zuur mogelijk te maken. In de eerste tien jaar van het bestaan van *Charta* hebben zo'n driehonderd ondertekenaars, vaak onder grote druk, het land verlaten. Toch is er met goede redenen wel gezegd dat deze emigranten 'eerder een versterking dan een verzwakking van *Charta*' waren.¹⁸⁹ Eenmaal in het buitenland bleven velen van hen zich voor *Charta* inzetten en werkten daarbij vaak samen met de vele al bestaande emigrantengroepen, die na de grote emigratiegolven van 1948 en 1968 waren opgericht. Vanuit West-Duitsland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk en de Verenigde Staten hielden ze contact met het vaderland en financierden belangrijke emigrantentijdschriften als *Svědectví* en *Listy*. Tegelijkertijd vroegen ze in hun nieuwe thuislanden om aandacht voor de politiek vervolgden in Tsjechoslowakije en oefenden ze druk uit op de publieke opinie en politici, die daar sinds de Slotakte van Helsinki steeds ontvankelijker voor waren geworden.

Een dergelijk actief en georganiseerd emigrantenmilieu bestond niet in West-Duitsland, waar vrijwel alle *Ausreiser* uit de DDR belandden. In de jaren vijftig waren er wel gevluchte Oost-Duitsers actief in groepen die vanuit West-Duitsland probeerden het verzet tegen de SED te ondersteunen.¹⁹⁰ Toen met de bouw van de Muur de situatie in de DDR zich stabiliseerde, verloren deze groepen aan betekenis.

Natuurlijk waren er uitzonderingen. De dissidente schrijver Jürgen Fuchs en de vredesactivist Roland Jahn, die allebei na een gevangenisverblijf in West-Duitsland waren beland, zetten zich daar hartstochtelijk in voor hun vrienden in de DDR. Ze voorzagen hen van informatie en probeerden ze in contact te brengen met oppositiebewegingen uit Polen en Tsjechoslowakije. Ze opereerden echter als eenlingen en het door hen samengestelde blad *Dialog*, waarin onder andere vertaalde samizdatartikelen uit andere Oostbloklanden waren opgenomen, was één van de zeer weinige publicaties die men een Oost-Duits emigrantentijdschrift zou kunnen noemen.¹⁹¹ Het ontbreken van dergelijke bladen valt deels te verklaren door de rol van West-Duitse media. Ondanks verwoede pogingen de ontvangst te storen, waren de West-Duitse radio en tv in een groot deel van het land goed te ontvangen. De behoefte aan nog meer alternatieve informatiebronnen was daarom niet zo groot als in Tsjechoslowakije.

¹⁸⁸ Zdeněk R. Nešpor, 'České migrace 19. a 20. století a jejich dosavadní studium', *Soudobé dějiny* (2005) nr. 2, 245-284, aldaar 263-267.

¹⁸⁹ Renner, *Tsjechoslowakije na 1945*, 160.

¹⁹⁰ Bernd Eisenfeld, Ilko-Sascha Kowalczyk en Ehrhart Neubert, *Die verdrängte Revolution. Der Platz des 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte* (Bremen 2004) 501-588.

¹⁹¹ *Dialog* verscheen onregelmatig vanaf 1985 tot 1989. Zie ook: Ilko-Sascha Kowalczyk ed., *Freiheit und Öffentlichkeit. Politischer Samizdat in der DDR 1985-1989* (Berlijn 2002) 37.

De afwezigheid van Oost-Duitse emigrantengroepen had nog andere oorzaken, bijvoorbeeld de bijzondere situatie van DDR-burgers in de Bondsrepubliek. Dankzij de gemeenschappelijke taal en het West-Duitse paspoort dat ze automatisch kregen, hadden zij minder aanpassingsproblemen dan andere immigranten. Hooguit herinnerde één van de karakteristieke regionale accenten nog aan hun afkomst, maar verder konden deze nieuwkomers, die vaak nog wel ergens in het Westen familie of kennissen hadden, relatief soepel een nieuw leven opbouwen. De Oost-Duitse emigranten waren daardoor veel minder dan de Tsjechen geneigd zichzelf te organiseren en waren ook niet zo op hun land van herkomst gericht. In het relatief prille bestaan van de DDR had zich nog geen sterke Oost-Duitse identiteit ontwikkeld. Uit opiniepeilingen die de SED liet houden, bleek dat zeker de oudere generaties Oost-Duitsers zich in de eerste plaats als Duitsers, en niet als DDR-burgers, beschouwden. Zij konden dus van Oost naar West trekken zonder hun vaderland te verliezen.¹⁹² Natuurlijk leefde er onder de emigranten het verlangen bepaalde plekken of mensen weer te zien, maar de collectieve nostalgie naar de DDR als *land* lijkt pas na haar verdwijnen in 1990 te zijn ontstaan. Bij veel Tsjechische ballingen bleef de wens bestaan ooit, onder een ander regime, terug te keren, ook al dachten maar weinigen dat daar in de nabije toekomst sprake van kon zijn.

Bekijkt men de oppositiebewegingen in Oost-Duitsland en Tsjechoslowakije tegen het eind van de jaren zeventig, dan springen vooral de verschillen in het oog. Qua omvang waren ze vergelijkbaar en ze pasten beiden in de brede ontwikkeling van heimelijk verzet naar een publiekere vorm van oppositie, die in deze tijd in de meeste Oostbloklanden te zien valt. Hun samenstelling, maatschappelijke inbedding en politieke oriëntatie liepen echter sterk uiteen. De Tsjechische oppositie was als een ark van Noach van de Tsjechische samenleving, beladen met vooraanstaande personen uit vrijwel elke sector van de maatschappij. Het beeld in Oost-Duitsland is compleet anders. Onder de dragende personen van de politiek alternatieve groepen waren amper mensen van naam. Natuurlijk waren er ook in de DDR gedesillustreerde of verstoten leden van de intelligentsia, maar zeker na de *Ausbürgerung* van Wolf Biermann vertrokken zij vaak naar het Westen. Deze aanhoudende emigratie verklaart waarom de ontwikkeling van landelijke oppositiegroepen in de DDR zo moeizaam verliep. Circuits van kritische intellectuelen en kunstenaars werden steeds weer uiteengereten, terwijl de ontstaansgeschiedenis van *Charta* laat zien dat zulke informele netwerken een belangrijke voorwaarde voor serieuze samenwerking waren.

Een ander verschil zat in het soort repressie waar de oppositiegroepen mee te maken kregen. In Tsjechoslowakije werden belangrijke dissidenten opgepakt en kregen mensen die *Charta* ondertekenden met allerlei represailles te maken. Dat zorgde ervoor dat de toeloop naar *Charta* erg beperkt bleef, maar had weinig invloed op de motivatie en onderlinge saamhorigheid van de dissidenten. De Oost-Duitse Stasi was succesvoller in het ondermijnen van de politiek alternatieve groepen. Ze beschikte over vrijwel onbegrensde middelen die ze,

¹⁹² Mary Fulbrook, *German national identity after the Holocaust* (Cambridge 1999) 192-195.

om de door de SED zo verlangde internationale erkenning niet in gevaar te brengen, vooral achter de schermen diende in te zetten. In veel gevallen slaagde de Stasi erin de politiek alternatieve groepen te infiltreren en de samenwerking flink te bemoeilijken

De bijzondere Duits-Duitse situatie versterkte de voor de Oost-Duitse oppositie typische verbrokkeling. Dankzij de alomtegenwoordigheid van West-Duitse media was de behoefte aan alternatieve nieuwsbronnen in de DDR veel kleiner dan in andere communistische landen. Daarmee verviel een belangrijke drijfveer voor het maken van samizdatbladen, die elders in het Oostblok een impuls waren voor het opzetten van organisatiestructuren en distributielijnen. De Oost-Duitse groepen konden wel profiteren van de kerkelijke infrastructuur, die hen veel mogelijkheden bood. Maar de protestantse kerk was intern verdeeld over de vraag hoe ver hun activiteiten mochten gaan en waakte voor al te expliciet tegen het SED-regime gerichte acties.

De thematiek van de oppositiebewegingen verschilde ook sterk. Voor de Tsjechen waren mensenrechten een bruikbaar wapen tegen het regime, maar ook zeer geschikt om onderlinge verschillen te overbruggen. Terwijl de Tsjechische dissidenten het er zo over eens werden dat ze het over veel zaken niet eens waren, waren de Oost-Duitse alternatieve groepen nauwelijks met elkaar in gesprek. Ze hadden geen gemeenschappelijk thema en hun oppositie bestond in deze tijd dan ook niet uit een bewuste keuze tegen het DDR-regime, maar kwam voort uit het feit dat zij geen deel wensten uit te maken van de officiële structuren. Buitenstaanders waren ze zeker, maar als oppositie beschouwden ze zichzelf nog niet.